

**АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ**

(Методик мəгалилэр мəчмүəsi)

1

**«АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ»**
журналына əlavə

Бакы — 1974

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈЈАТ ТƏДРИСИ
(Методик мəгаллəр мəчмуəси)

№ 1 (81)

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бакы—1974

Библиотека
РНПБ №

МҮНДӘРИЧАТ

А. Абдуллајев. Тә'лимин үмуми системиндә ана дилинин әһәмийјәти вә јери

1. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

Ә. Әфәндизадә. Азәрбајчан дили тә'лимини мүасир тәләб-ләр сәвијјәсинә јүксәлтмәли

Рамизә Исмајылова. Дәрсдә әкс әләгә вә шакирдләрин ид-рак фәалијјәтинин инкишафы

Әфшан Чаббарова. Азәрбајчан дили дәрсләриндә инша ја-зыларын апарылмасы

Сәмәндәр Рзајев. Мәктәбдә ваһид нитг режимини дүзкүн тәшкил етмәјин бә'зи мәсәләләри

Нурпаша Һүммәтов. Дил вә әдәбијјат дәрсләринин әләгәли тәдрисиндә шакирд јарадычылығынын инкишафы үчүн истифа-дә едиләчәк синифдәнхарич тәдбирләр

Ч. Ахундов. Тәкрат суал чүмләләри һаггында

И. К. Гулијев. Агчабәди рајону шивәләри шәраитиндә әвәз-лијин тәдрисинә даир

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

А. Бабајев. Әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтини күнүн тә-ләбләри сәвијјәсинә јүксәлдәк

Нәриман Бағыров. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашмасы

Аллаһверди Еминов. Бәди әдәбијјат вә шакирдләрдә фан-тазија габилијјәтинин инкишафы

Б. Чәфәрли. Мәктәбдә әдәбијјат кабинетинин тәшкили

Нәриман Әлијев. Әдәбијјат дәрсләриндә әдәби новаторлу-ғун өјрәдилмәси үсуллары

Јусиф Јусифов. Орта мәктәбин јухары синифләриндә бә'зи сатирик әсәрләр һаггында мә'лумат верилмәси тәчрүбәсиндән

Гәзәнфәр Абдуллајев. Шакирдләрин шифаһи нитгинин ин-кишаф етдирилмәси

Бу китаблары охујун

ТӘ'ЛИМИН ҮМУМИ СИСТЕМИНДӘ АНА ДИЛИНИН ӘҢӘМИЈЈӘТИ ВӘ ЈЕРИ

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ.

Сов.ИКП XXIV гурултајы маариф ишчиләри гаршысында нәһәнк вәзифәләр гојмушдур; бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә мәктәбләримизин дә чох бөјүк ролу вардыр. Совет мәктәби шакирдләрә елмин әсасларыны мәнимсәтмәли, онлара коммунист дүнјакөрүшүнүн принципләрини ашыламалы вә јетншмәкдә олан кәнч нәслин әхлаги, естетик вә физики чәһәтдән тәрбијә олунмасыны тә'мин етмәлидир.

Јухарыда гејд олунан мәсәләләрин һәјата кечирилмәсиндә әсас тәдрис фәнни кими ана дилинин чох мүһүм ролу вардыр.

Орта мәктәбдә ана дилини јахшы вә мөһкәм өјрәнмәк, шакирдләрин мәктәбдә мүвәффәгијјәтлә тәһсил алыб јени биликләри мәнимсәмәләри, ејни заманда онларын һәр-тәрәfli инкишаф етмәси, тәфәккүрләринин артымы, кәләчәк әмәк фәалијјәтләри вә ичтимаи һәјатда иштираклары үчүн һәлледици шәртләрдән биридир.

Бурада, вахты илә М. И. Калининни кәнчләрә мүрачиәтлә сөјләдији ашағыдакы сөзләрини хатырлатмаг фәјдалыдыр. О, дејирди: «Кәләчәкдә өјрәнмәли олачағыныз елә бир елм... вә ја ичтимаи фәалијјәтин елә бир саһәси јохдур ки, орада ана дилини јахшы билмәк тәләб олунмасын». Бу, доғрудан да беләдир. Ана дили јалныз мәктәбдә өјрәнилән ајрыча фәнн дејилдир, башга мәктәб фәнләри дә әслиндә онун васитәсилә өјрәнилир. Ана дилинин спесифик хүсусијјәти дә елә бундадыр. Ана дилинин әһәмијјәтини јалныз мәктәбдә тә'лим едилән ајрыча бир фәнн кими тәсәввүр етмәк олмаз. Шакирдләр башга

фәнлери онун көмәји илә өйрәнмәјә мүнвәффәг олурлар. Ана дили фәннинин хүсусијјәти дә елә бурасындадыр.

Демәк, ана дилинин бир тәдрис фәнни кими, ән әһәмијјәтәи хүсусијјәти вә башга мәктәб фәнләриндән фәрқи ондадыр ки, бурада, әввәлә өйрәнмәк объект илә дилин өзүдүр. Икинчи исә, шакирдләр ана дилинә мүнәјјән дәрәчәдә јијәләндикдән сонра бүтүн башга фәнлери өйрәнмәкдә онун көмәјиндән истифадә едирләр. Дил вә тәффәкүр бир-бири илә мөһкәм сурәтдә бағлыдыр. Онларын инкишафы да гаршылығлы оларағ әлагәдардыр. Неч бир башга фәнн өз мәзмунуна көрә ана дили гәдәр тәффәкүрлә јахын әлагәли дејилдир. Дил мисилсиз хүсусијјәтә маликдир: о, инсан габилијјәтинин инкишафында, мүнәјјән мәсәләләри ајырыб тәһрид етмәк вә ја үмумиләшдирмәк ишиндә ән мүнүм васитәләрдән биридир. Бу хүсусијјәтләрин формалашмасы вә инкишаф едирилмәсиндә хүсусән бөјүк фактик дил материалы олан грамматик анлајыш, тәриф вә гәјдалар мүнүм рол ојнајыр.

Бизим догма ана дилимиз олан Азәрбајчан дили мәктәбдә мүнүм фәнләр сырасына дахил едилмиш вә она тәдрис планында башга фәнләрә нисбәтән даһа артығ саат верилмишдир.

Мәктәбдә Азәрбајчан дили фәннинин мәзмуну вә вәзифәси, һәр шејдән әввәл, дилчилик елминин мәзмуну вә инкишаф сәвијјәси илә, бир тәдрис фәнни кими, Азәрбајчан дилинә хас олан чәһәтләрлә мүнәјјән едилдир. Бундан башга о, шакирдләрин инкишафы вә јаш хүсусијјәтләри илә, Азәрбајчан дилиндән билик вә вәрдишләрин мәнимсәнилмәси просеси илә, һәм дә мәктәб тәчрүбәси һағгында психолокија елминин наилијјәтләри илә мүнәјјән едилдир.

Мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин вәзифәси, сөзүн кениш мәнасында тамамилә савадлы, дил вә онун грамматик гурулушу һағгында мүкәммәл мәлүмата малик олан адамлар јетишдирмәкдир. Елә етмәк лазымдыр ки, орта мәктәби битирән кәнчләр Азәрбајчан дилинин бүтүн имканларындан истифадә етмәји бачарсынлар; јәни онлар: дүзкүн әдәби тәләффүз, ифадәли гираәт, өз шифаһи вә јазылы нитгләринин грамматик вә үслуби чәһәтдән сәлис гурмағ, јазыда орфография гәјдаларыны көзләмәк вәрдишләринә јијәләнмиш олсунлар.

Мәктәбдә јени програмла әлагәдар оларағ, Азәрбајчан дили тәдрисинин вәзифәләриндән бири дә шакирдләрин јара-

дычы гүввәләрини, онларын дәркетмә габилијјәтини, мүнәјјән ишләмә вәрдишләрини (јәни тәһсил алмағ, охумағ бачарығларыны) инкишаф етдирмәк вә Азәрбајчан дили васитәсилә идеја-сијаси тәрбијә мәсәләләрини һәјата кечирмәкдир. Совет мәктәбинин ән мүнүм принципләриндән бири дә тәрбијәдичи тәлимдир. Башга тәдрис фәнлери кими, Азәрбајчан дили тәлими дә һәмийн принцип әсасында гурулмушдур. Ана дили тәлими ушағларын тәрбијәләнмәсиндә, һәјаты дәрк едиб, тәффәкүрләрини вә дүнјакөрүшләринин формалашмасында, адамларла үнсијјәт јаратмағда әвәзедилмәз бир васитәдир. Јахшы тәшкил олунмуш һәр һансы бир ана дили дәрсини мүнәјјән етмиш олсағ, о дәрс бу вә ја дикәр мәнада шакирдләри тәрбијәләндирдијини (онлары интизамлы, диггәтли олмаға сөвг етдијини, биликләрини зәнкинләшдирдијини вә с.) көрәчәјик.

Грамматиканы өйрәнмәк вә нитг инкишафы үзрә шакирдләрлә апарылан (мәсәлән, лүгәт вә ја рабитәли нитг үзрә апарылан) ишләр, һәм шакирдләрин фикир вә дүшүнчәләрини низама салыр, һәм дә онлара өз фикирләрини шифаһи вә јазылы сурәтдә ардычыл оларағ ифадә етмәји, баш вә икинчи дәрәчәли мәсәләләр арасындакы рабитәни сахламағы өйрәдир.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә апарылачағ идеја-сијаси тәрбијә ишләри һағгында

Совет мәктәби Азәрбајчан дили мәшғәләләринә шакирдләрин коммунист тәрбијәси васитәләриндән бири кими бахыр. Коммунист тәрбијәсинин башлыча вәзифәси шакирдләрдә марксист-ленинчи дүнјакөрүшү, јүксәк идеја етигады, коммунист партијасына садиг олмағ, мәнимсәнилмиш бу принципләрә һәр чүр шәраитдә инам сахламағ, совет вәтәнпәрвәрлији һисси вә халғлар арасында гардашлығ вә достлуг тәрбијә етмәкдир.

Мүәллим Азәрбајчан дили дәрсләриндә, шакирдләрдә јүксәк мәнәви кејфијјәтләр, ичтимаи-фајдалы әмәјә шүурлу мүнәсибәт, шәхси вә ичтимаи марағлары, һәм ичтимаи-әмәк фәалијјәтиндә, һәм дә шәхси һәјатда нәзәрә алмағ, ејни заманда коммунизм гуручусунун кодексиндә мүнәјјәнләшдирилмиш кејфијјәтләри тәрбијә етмәк үчүн бүтүн әлверишли васитәләрдән истифадә етмәлидир.

Азәрбајҗан дили дәрси елә гурулмалыдыр кч, о тәкчә өз мәзмуну илә дејил, ејни заманда тәлим процесинин өзүндә дә әәрури олан тәрбијәви ефектә жүксәлә билсин.

Азәрбајҗан дили мәшғәләләринин бүтүн системи, шакирдләрдә доғма ана дилимизә бөјүк марағ вә севки тәрбијә етмәлидир.

Дили севмәк демәк, һәр шејдән әввәл ону (јәни дили) јахшы өјрәнмәк демәкдир. Ана дилини јахшы билмәк исә, ону анлајыб баша дүшмәк, ону јарадан халгы севмәк, халга, Вәтәнә сәдағәтлә хидмәт етмәк демәкдир.

Азәрбајҗан дили дәрсләриндә шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәси мүхтәлиф васитәләрлә һәјата кечирилә биләр. Бурада, Азәрбајҗан дилини кезәллији вә зәнкинлији, дилимизин, халгымызын тарихинә даир ән әһәмијјәтли фактлара даир шакирдләрлә мүсаһибәләр апармағ, көркәмли јазычы вә алимләримизин һәмин дилдә јаздығлары әдәби-бәди, елми-фәлсәфи әсәрләр барәдә данышмағ олар; мүәллим даһа сонра конкрет материаллар үзрә дилимизин ифадә вә бәди-тәсвир васитәләри (мәсәлән, зәнкин синонимика вә фразеолокија вә с.) һағгында шакирдләрдә тәсәввүр јарада биләр.

Азәрбајҗан дилини өјрәнмәк, әлағәдар мөвзулара һәср едилмиш мәшғәләләр вә мүсаһибәләр, сәһәрчикләр, мүсамирәләр тәшкил етмәк, дәрнәкләрдә мәшғәләләр апармағ (мәсәлән: «Ана дилини сев вә өјрән», «Мәктәбдә нитг мәдәнијјәти угрунда нечә мүбаризә апармалы» вә с.) шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсинә чоғ көмәк едир.

Дил васитәси илә идеја-сијаси тәрбијә васитәләринин һәјата кечирилмәсиндә грамматика, орфографија, дурғу ишарәси, үслубијјәт мәшғәләләриндә истифадә олуан материаллар да бөјүк рол ојнајыр. Бурада, елә мәтилләр нәзәрдә тутулур ки, оилар өз мәзмуну, ифадәлилији, идеја истигамәти илә, кәләчәк коммунизм гуручулары олачағ шакирдләрин сијаси, ичтимаи, мәдәни һәјат вә тәсәррүфат мәсәләләринә даир билкәләрини кенишләндирмәјә көмәк етсин.

Орта мәктәбдә Азәрбајҗан дили мәшғәләләринин мәзмуну.

Партија вә һөкүмәтин мәктәб һағгындакы гәрарлары ана дили методикасынын јарадылыб инкишаф етдирилмәсиндә

әсәс рәһбәр сәнәдләрдир. Үмуми тәһсил системиндә ана дили мүһүм тәдрис фәнләриндән бири кими, һәмишә партија вә һөкүмәтимизин диғгәтини өзүнә чәләб етмишдир. Бу, Сов.ИКП МК вә Совет һөкүмәтинин мүхтәлиф дөврләрдә чыхардығы бир сыра гәрарларда, Сов.ИКП-нин XXIV гурултајы гәрарларында вә Сов.ИКП МК-сы вә ССРИ Назирләр Советинин «Кәнчләрин үмуми орта тәһсилә кечмәсини баша чатдырмағ вә үмумтәһсил мәктәбини даһа да инкишаф етдирмәк һағгында» 20 ијун 1972-чи ил вә «Кәнд үмумтәһсил мәктәбинин иш шәраитини даһа да јахшылашдырмағ тәдбирләри һағгында» 3 ијун 1973-чү ил тарихли гәрарларында өз ифадәсини тапмышдыр. һәмин гәрарларда совет мәктәби гаршысында дуран бөјүк вәзифәләр там ајдынлығы илә изаһ олунмуш вә тәлим-тәрбијә ишләринин кәләчәк инкишафы дүрүст мүәјјән етдирилмишдир.

Бу гәрарлар бүтүн педагожи елминин инкишафыны тәјјин етдији кими, педагожи елмләр системинә дахил олан ајры-ајры фәнләрин методикасынын да инкишаф хәттини мүәјјән етмишдир. Ана дили методикасы педагожи фәнләр системинә дахил олан бир елм кими өз инкишафында бу гәрарлардан рәһбәрлик алмыш вә алмагдадыр.

Һәмин гәрарлар, мәктәбин бүтүн тәдрис вә методик ишләри, ејни заманда ана дили методикасы үзрә апарылан елми-тәдигат ишләри үчүн рәһбәр сәнәдләрдир. Халғ маариф органлары, мүәллим вә методистләр өз фәалијјәтләриндә һәмин сәнәдләрдән һәмишә рәһбәрлик алырлар. Онлар, мәктәбдә ана дили тәдрисини тәкмилләшдирмәк вә тәдрис ишиндә даһа артығ мүсбәт нәтичәләрә наил олмағ үчүн бу тарихи сәнәдләрә истинад едирләр.

Орта мәктәбин Азәрбајҗан дили програмы.

Азәрбајҗан дили мәктәбдә әсәс тәлим фәнләриндән биридир. Бу фәнн үзрә апарылан мәшғәләләр шакирдләрә дилимизин ифадә васитәләриндән бачарыгла истифадә етмәк, әдәби дилимизин ганун-гајдаларыны өз шифаһи вә јазылы нитгләриндә тәтбиг етмәк вәрдишләри ашылајыр. Үмумијјәтлә, ана дили фәнни шакирдләри кәләчәк практик фәалијјәтә һазырламагда, онлары һәртәрәфли инкишаф етмиш мәдәни адамлар кими тәрбијәләндирмәкдә мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Сәккизиллик мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин гаршысында гојулан башлыча мәгсәд:

1) шакирдләре Азәрбајчан дилинин фонетикасы, лексика, грамматика вә үслубијјаты илә әлагәдар билликләр вермәк; 2) онлара дилин инкишафы, ичтиман һәјатдакы ролу вә әдәби дилимизин хүсусијјәтләринә даир мәлүмат вермәк; 3) шакирдләрин ифадәли оху вәрдишләрини тәкмилләшдирмәк; 4) онлара нитгдән дүзкүн истифадә етмәк бачарығы ашыламаг; 5) шакирдләрдә сөзә, дилимизин зәнкинлијјинә диггәтлә јанашмаг вә бунлары сәјлә мәннимсәмәјә мејл тәрбијә етмәк; 6) шакирдләре орфографија, орфоепија вә дурғу ишарәләринә даир мөһкәм вәрдишләр ашыламаг.

Азәрбајчан дили програмынын бу тәләбләрини о заман јеринә јетирмәк олар ки, бу дилин тәлими һәјатла, шакирдләрин үмуми дил мәдәнијјәтинин инкишафы илә мөһкәм әләгәләндирилмиш олсун.

Азәрбајчан дили програмынын башлыча тәләбләриндән бири, һәмин дилин тәлими просесиндә шакирдләре мұвафиг бачарыг вә вәрдишләрин ашыланмасыны тәмин етмәкдир.

Бачарыг вә вәрдишләр исә, бир гајда олараг, шакирдләре грамматика, лексика, орфографија, дурғу ишарәләри вә үслубијјата даир нәзәри материалларын мәннимсәдилмәси илә әлагәдар верилмәлидир.

IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дили програмынын тәркиб һиссәләрини ашағыдакылар тәшкил едир: 1) фонетика, лексика, сөз јарадычылығы вә грамматикаја (морфолокија вә синтаксисә) аид мәлүмат; 2) дүзкүн јазы гајдаларына (орфографија вә дурғу ишарәләринә) даир билликләр; 3) шифаһи вә јазылы нитгә аид вәрдишләр; 4) үслубијјата аид биллик вә вәрдишләр; 5) дил һаггында бәзи үмуми мәлүмат.

IV, V, VI синифләрдә фонетика, лексика, сөз јарадычылығы, морфолокија вә орфографија гајдалары өјрәдилир. Систематик синтаксис курсу VII—VIII синифләрдә кечилир. Лакин синтаксис вә дурғу ишарәләриндән ибтидаи мәлүмат һәлә IV синфин әввәлиндә (I—III синифләрдә кечилмишләрин тәкратарындан сонра) верилир. Систематик морфолокија курсундан әввәл, програмда «Синтаксис вә дурғу ишарәләри» бөлмәси илә әлагәдар вериләчәк һәмин мәлүматдан мәгсәд, Азәрбајчан дилинин тәлиминдә мұһүм бир методик мәсәләни—морфолокијаны синтактик әсасда тәдрис етмәји вә рабитәли нитг инкишафы үзрә ишин апарылмасыны мұвәффә-

гиллә тәмин етмәји һәјата кечирмәкдән ибарәтдир. Бу, ејни заманда, шакирдләрдә дурғу ишарәләри гајдаларына аид мұвафиг вәрдишләрин ашыланмасы үчүн дә әлверишли шәраит јаратмаға имкан верир.

VIII синфин програмына «Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат» вә «Дил һаггында үмуми мәлүмат» адлы ики мұһүм мөвзу да дахил едилмишдир. Бунлардан биринчисинин әдәби дилдән практик бахымдан истифадә едилмәсиндә әһәмијјәти бөјүкдүр. Мүәллим бу мөвзунун кечилмәси илә әлагәдар олараг, шакирдләре үслубијјата даир VII синифдә верилмиш билликләри системә салыр, онлары дәринләшдирмәк имканы әлдә едир. Програмын «Дил һаггында үмуми мәлүмат» бөлмәси бөјүк тәлим вә тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир. Һәмин бөлмәнин тәдриси илә әлагәдар олараг, шакирдләре дилин ичтиман һәјатдакы ролу, инкишафы, мәншәји һаггында анлајыш, јазымызын тарихи һаггында үмуми мәлүмат вермәк нәзәрдә тутулур.

Тәлим просесиндә тәкратары мұһүм әһәмијјәтини нәзәрә алараг, Азәрбајчан дили дәрсләриндә тәкратара кениш јер вермәјә дә програм хүсуси диггәт јетирмишдир.

Азәрбајчан дили курсуна аид ајры-ајры бөлмәләрин тәдриси гаршысында дуран вәзифәләри мүәллимин ајдын вә дегиг мұәјјән едә билмәси чох мұһүмдүр. Бу, һәмин бөлмәләр арасындакы гаршылыгы әләгәни нәзәрә алмаг үчүн тәлим просесинин мұвәффәгијјәтини тәмин етмәкдә башлыча шәртләрдән биридир.

Фонетиканын тәдрисиндә бир сыра орфографик гајдалар үзәриндә дә иш апарылыр.

Лексиканын тәдриси илә әлагәдар олараг, шакирдләрдә дилимизин лүгәт зәнкинлији һаггында мұәјјән тәсәввүр јарадылыр, онлар элементар лексик анлајышларла (мәсәлән, сөзүн мәчәзи мәнасы, омонимләр, синонимләр вә с.) таныш едилир. Ән башлычасы исә, шакирдләре дилимизин лүгәт зәнкинлијјиндән практик сурәтдә истифадә етмәк јоллары өјрәдилир; јәни сөздән мәнасына көрә дегиг истифадә етмәк, фикрин ифадәсиндә синонимләрдән даһа мұнасиб оланыны сечә билмәк вә с.

Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә нитг инкишафы вә ифадәли гираәт вәрдишләри үзрә дә мұәјјән ишләр апарылмалыдыр. Ана дили фәннинин тәдриси, шакирдләрин нитг вә мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишафы илә мөһкәм сурәтдә әләгәдардыр. Бурада вачиб мәсәләләрдән бири шакирдләрин лү-

гәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк мәсәләсидир. Азәрбајҗан дили дәрсләриндә шакирдләрин лүгәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси, лүгәт үзрә ишләрин мүнҗәзәм апарылмасы јолу илә һәјата кечириллир. Лүгәт ишләрини елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, шакирдләр лазими сөзләрин мәнасыны вә јазылышыны өјрәнмәк үчүн мүәллимә мүраҗиәт етмәји, лүгәтләрдән истифадә елә билмәји бачарсынлар. Нитг инкишафы саһәсиндә көрүлчәк икинчи әсас вәзифә шакирдләрә сөз бирләшмәләри вә чүмлә тәртиби гајдаларыны мәнимсәтмәкдән, онларын рабитәли нитгини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир.

Мүәллим шакирдләрин шифаһи чыхышларына кениш јер вермәлидир. Бу, онларда ајдын, ардычыл вә рабитәли данышмаг вәрдиши, ејни заманда, шифаһи чыхыша һазырлашмаг бачарығы јарада биләр. Азәрбајҗан дили тәлиминдә шакирдләри әдәби тәләффүз нормаларына јијәләндримәли, онларын нитгиндәки диалект хүсусијәтләрини арадан галдырмаға диггәт етмәлидир.

Азәрбајҗан дили халгымызын милли дилидир. Бу дил Азәрбајҗан халгынын мәдәни јүксәлишиндә мүстәсна рола малик олмуш вә инди дә социалист мәдәнијјәтимизин инкишафына хидмәт едир. Азәрбајҗан дили Совет һакимијјәти илләриндә сүрәтлә инкишаф едәрәк, зәнкин милли дилләрдән биринә чеврилмишдир. Бу дил кечмишдә, әсасән, ади үнсийјәт васитәси кими ишләдилдији вә јалныз артыб зәнкинләшән әдәбијјәтымызын дили олага галдығы һалда, инди елм вә әдәбијјәтымызын, дәвләт идарәләринин, мәтбуатын дили олмуш вә кениш ичтимаи әлағәләр васитәсинә чеврилмишдир. Инди халгымыз өз ушагларыны бу дилдә охутмаг һүтугу газанмышдыр. Мәктәбләримиздә Азәрбајҗан дилинин бөјүк тәлим-тәрбијә әһәмијјәти мәһз бунула мүәјјәнләшдириллир.

Азәрбајҗан дили мәктәбдә әсас тәлим фәнләриндән биридир. Бу фәни үзрә апарылан мәшғәләр шакирдләрә дилимизин ифадә васитәләриндән бачарыгла истифадә етмәк, әдәби дилин гајда-ганунларыны өз шифаһи вә јазылы нитгләриндә тәтбиг етмәк вәрдишләри ашылајыр. Азәрбајҗан дили фәни шакирдләри кәләчәк әмәли фәалијјәтә һазырламагда, онлары һәртәрәфли инкишаф етмиш мәдәни адамлар кими тәрбијәләндирмәкдә мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Сәккизиллик мәктәби битирдикдән сонра өз тәһсилни давам

етдирмәк вә биликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг үчүн дә бу фәни, һәр бир шакирдин өјрәнмәси зәруридир. Шакирдләр мәктәбдә тәлим едилән башга фәнләри дә ана дили васитәси илә өјрәнирләр. Демәк, онлар өз ана дилләрини јахшы билмәсәләр, башга фәнләри мәнимсәмәкдә дә чәтинлик чәкәчәкләр.

Мәктәбин әсас вәзифәләриндән бири шакирдләри һәртәрәфли инкишаф етмиш, савадлы вә әдәби дилә мүкәммәл јијәләнмиш мәдәни адамлар кими тәрбијә етмәкдир. Шакирдләр Азәрбајҗан дилини о заман мүкәммәл мәнимсәјә биләрләр ки, бу дилин тәлими һәјатла, шакирдләрин үмуми дил мәдәнијјәтинин инкишафы илә мөһкәм әлағәләндрилмиш олсун. Буна исә, һәр шејдән әввәл, һәмин фәни өјрәнмәјә—өз нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәјә шакирдләрдә бөјүк мараг тәрбијә етмәк вә онларын бу саһәдә хүсуси фәаллыг көстәрмәсини тәмин етмәклә наил олмаг мүмкүндүр.

Дил тәдрисинин мәгсәд вә вәзифәләри

Орта мәктәбдә Азәрбајҗан дили тәдрисинин башлыча вәзифәси шакирдләрә ана дилинин әсасыны мәнимсәтмәк, онлара дил һадисәләриндән баш чыхара билмәји өјрәтмәк вә онларын әдәби дилә, нитг мәдәнијјәтинә мүкәммәл јијәләнмәләрини тәмин етмәкдән ибарәтдир.

Азәрбајҗан дили мүәллиминин мүһүм вәзифәси, өз фәнинин тәдриси васитәсилә шакирдләрин үмуми мәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәкдир. Биз, шакирдләрин үмуми мәдәни сәвијјәсини јалныз бәдии, елми, күтләви, сијаси вә әдәби әсәрләрин охунмасы васитәсилә јүксәлтмирик; үмуми мәдәни сәвијјәнин јүксәлдилмәсиндә дил дәрсләри, шифаһи нитгин инкишаф етдирилмәси үчүн апарылан дәрсләр дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Ана дили дәрсләри шакирдләрә елә билик вә вәрдишләр вермәлидир ки, онлар һәјатда, бүтүн фәалијјәтләриндә дилдән мәһарәтлә истифадә етмәји бачарсынлар.

Н. К. Крупскаја бу вәзифәләр һаггында данышаркән көстәрмишдир:

«...шакирдә ана дилини јахшы мәнимсәтмәк, ону һәртәрәфли гајнар ичтимаи һәјата чәлб етмәк, онун ичтимаи һәјатын фәал үзвү олмасына, башгасыны анлаја билмәк вә башгасынын ону анлаја билмәсинә имкан јаратмаг демәкдир».*

* Н. К. Крупскаја. Јашлылар мәктәбиндә рус дили тәдриси һаггында, II чилд, сәһ. 101. 1932-чи ил, «Политпросветработа» (русча).

Мәктәбдә апарылан ана дили мәшгәлэләри елә гурулма-
лдыр ки, бир тәрәфдән һәмни мәшгәлэләр шакирдләрин мә-
дәни чәһәтдән жүксәлмәсинә сәбәб олсун, диңкәр тәрәфдән дә
онлар ичтиман вә дөвләт ишләриндә фәал иштирак етмәк
үчүн зәрури олан биллик вә вәрдишләрлә зәнкинләшдирил-
синләр. Чүнки: «Дил практик һәгиги шүүр олмаг е'тибары
илә бизим фикримизи чәмијјәтин башга үзвләринә аңлатмаға
хидмәт едән ичтиман бир һадисә вә васитәдир».¹

Ана дилинин тәдриси мәктәбдә бөјүк педагожи әһәмиј-
јәти олан бир мәсәләдир. Шакирдләрин тәфәккүрүнү мүй-
јәнләшдирмәкдә вә һәмни тәфәккүрүн инкишаф јолуну тә-
јин етмәкдә ана дили тәдрисинин үмуми тә'лим системиндә
сон дәрәчә бөјүк ролу вардыр.

Бөјүк педагог К. Д. Ушински «Доғма сөз» адлы мәгалә-
синдә ана дили дәрсләринин мәгсәд вә вәзифәләрини, бу фән-
нин әһәмијјәтини бөјүк усталыгла изаһ вә шәрһ етмишдир.

К. Д. Ушинскијә көрә: «Дил халгын бүтүн чохәсрли мә'-
нәви һәјатынын ән долгун вә ән дүзкүн тарихи олмагла бәра-
бәр, һалә нә китаб, нә дә мәктәб олмадығы дөврләрдә белә,
халгы өјрәдән вә ону тарихин сонунә гәдәр өјрәтмәкдә давам
едән ән бөјүк халг тәрбијәчисидир».

«...Ушаг ана дилини өјрәнәркән јалныз шәрти сәсләри өј-
рәнмир, о, ејни заманда ана дилинин доғма дөшүндән мә-
нәви һәјат вә гүввә ичир. Ана дили тәбиәти она һеч бир тә-
биәтчинин изаһ едә билмәдији бир шәкилдә изаһ едир; о, уша-
ғы, ону әһатә едән адамларын сәчијјәси илә, ичәрисиндә јаша-
дығы чәмијјәтлә, онун тарихи илә, онун арзулары илә һеч бир
тарихчинин таныш едә билмәјәчәји бир шәкилдә таныш едир;
о, ушағы е'тигадларына, халг поезијасына һеч бир естетикин
едә билмәјәчәји бир тәрздә дахил едир, нәһәјәт, о, елә мәнти-
ги мәфһумлар вә фәлсәфи көрүшләр верир ки, әлбәттә, буну
һеч бир философ ушаға верә билмәзди».²

Ана дилинин үмуми тәһсил системиндә әһәмијјәти бир дә
ондан ирәли кәлир ки, бүтүн башга тәдрис фәнләринин мүвәф-
фәгијјәти ән чох ана дили фәннинин мүвәффәгијјәтиндән асы-
лы олур. К. Д. Ушински бу чәһәти нәзәрә алараг јазыр:

«Һәр бир фәннин өјрәнилмәси, мәнимсәнилмәси һәмишә
сөз шәклиндә ифадә олунур. Сөзүн мә'насыны дәриндән аңла-

¹ К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, IV чилд. Москва, 1937,
сәһ. 20 (русча).

² К. Д. Ушински. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр,
1953, сәһ. 113.

маға башлајан, онун һәгиги мә'насыны думанлы аңлајан вә
ја тамамилә аңламајан вә сөздә шифаһи, һәм дә јазылы нитг-
дән сәрбәст сурәтдә истифадә етмәк вәрдиши газанмајан ушаг,
һәр һансы башга бир фәннин өјрәнелишиндә дә бу әсас нөг-
сандан һәмишә әзијјәт чәкәчәкдир.

«...Инди ајдын дејилмидир ки, ана дилинин тәдриси баш
фәнн, мәркәзи фәнн, башга фәнләрә дахил олан вә онларын
нәтичәләрини өзүндә топлајан бир фәнн олараг галыр».*

Бурадан К. Д. Ушинскинин ана дилинә вердији жүксәк
гијмәт мејдана чыхыр. Ушинскијә көрә ана дили мәктәбдә
«баш фәнн», «мәркәзи фәнн» кими гијмәтләндирилмәлидир.

Доғрудан да ана дилинә савадлы олмаг, о дилдә сәрбәст
јазыб-охумаг ичтиман-сијаси һәјатда даһа артыг фәал вә шү-
урлу иштирак етмәк үчүн зәмин һазырлајыр.

Бөјүк јазычы Карамзин дилин әһәмијјәтиндән данышар-
кән «дилин зәнкинлији фикрин зәнкинлијидир»—демишдир.
Бу, доғрудан да, мүйјән дәрәчәдә беләдир. Мәктәбдә тәһсил
системинә дахил олмуш фәнләр ичәрисиндә ана дили олдуғча
мүһүм јер тутур. Чүнки, дил аңлама васитәси, үнсијјәт вә
мүһитә тә'сир васитәсидир. Дил, тә'лимин әсас васитәләриндән
олмагла һәм дә тәфәккүр силаһыдыр.

Шакирд ана дилини өјрәнмәк јолу илә өз зәһнини јени-
јени тәсәввүрләр вә сурәтләрлә, мәфһум, фикир вә идејаларла
зәнкинләшдирир. О, сөз еһтијатыны јени сөzlәр вә ифадәләрлә
артырыр, нитгини мәнтиги сурәтдә гурмаға, ардычыл, рабитәли
дүшүнмәјә адәт едир. Нәтичәдә, шакирд ана дили васитәсилә
һәфизәсини, дүшүнмә габелијјәтини (мүйјән һадисәдән нәтичә
чыхармаг, ону јекунлашдырмаг, үмумиләшдирмәк, диңкәрн-
дән фәргләндирмәк вә саирәни) инкишаф етдирә билир вә
онда идрак бачарығы тәрбијәләнир.

Дил, һәр һансы бир мә'луматы мәнимсәмәк үчүн башлы-
ча адәтләрдән биридир. Инсан һәр шеји өјрәнмәкдә вә тәр-
бијә алмагда башлыча олараг, сөздән истифадә етдији үчүн
дил бүтүн тә'лим вә тәрбијә ишләринин мүһүм васитәси кими
өзүнү көстәрир. Мүшаһидә вә тәчрүбәләр көстәрир ки, мәк-
тәбдә бүтүн тә'лим вә тәрбијә ишләринин мүвәффәгијјәти ша-
кирдин ана дили саһәсиндәки мүвәффәгијјәтиндән чох асылы-
дыр. Ана дили фәнни бүтүн мәктәб фәнләрини мәнимсәмәкдә
һәм башланғыч, һәм дә чыхыш нөгтәсидир. Шакирд, ону әһә-

* К. Д. Ушински. «Рәһбәрлик» I чилд, 1964-чү ил, сәһ. 24—
26 (русча).

тә едән мүһит вә әшјаны идрак јолу илә, дәрк етдији шејләри исә сөзләр васитәси илә мәнимсәјир. Ана дили тә'лими өз илк мәрһаләсиндә (ајры-ајры тәдрис фәнләри: тәбнијјат, тарих, чоғрафија вә саирә һаләлик өзләринә ајрыча мөвге тапма-дығларындан) бүтүн фәнләри әвәз едир.

Бунлардан башга, ана дили тә'лими бүтүн башга мәктәб фәнләринә нисбәтән, шакирдә өз фикир вә һиссләри илә халғ аиләсиндә бирләшмәјә, онун доғма үзвү олмасына көмәк едир. Ана дили шакирддә хәлгилик һиссини инкишаф етдирир вә бу һисси онда мөһкәмләндирир.

Беләликлә, ана дили мүәллимин әлиндә бүтүн мәрһәләрдә шакирди тә'лим едән вә тәрбијәләндириән мүһүм бир амил кими өзүнү көстәрмәкдәдир.

Ана дилинин тә'лиминдә мәктәб вә мүәллимин вәзифәси олдуғча бөјүк вә мәс'улијјәтлидир. Шакирд, мәктәбә гәдәр ону әһәтә едән мүһит вә әшја һағгында мүәјјән тәсәввүрә вә дил вәрдишләринә саһиб олур, ләкин онун бу саһәдәки билик вә бачарығы олдуғча мөһүд вә тәкмилләшмәмиш һалдадыр. Бу мәрһаләдә ушағын идракы чоғ һалларда натамам, гејри-дәғиг, јанлыш вә бә'зән дә механики олур. Она рәһбәрлик едилмәсә, онун кәләчәк инкишафында, һәтта јаша долдуғу заманларда белә идракы тәкмилләшмәмиш галар вә ону әһәтә едән дар вә мөһүд чәрчивәдән кәнара чыха билмәз.

Мәктәб тә'лиминин мәгсәди шакирдә нисбәтән ғыса мүддәтдә билик вермәк, онун идрак саһәсини гајдаја салыб мөһкәмләндирирмәк вә дилини јени сөз формалары илә зәнкинләшдирмәкдән ибарәт олмалыдыр. Бундан башга, мәктәб мүмкүн дәрәчәдә шакирддә олан әгли, әхлағи вә психи гүввәләри инкишаф етдирирмәлидир. О, шакирди кәләчәкдә мүстәғил оларағ јени-јени биликләр әлдә етмәјә, өз мә'нәви гүввә вә бачарығларыны инкишаф етдирирмәјә алышдырмалы вә бу јолла онлары шүүрлу вә фајдалы һәјата һазырламалыдыр. Бүтүн бунларын әлдә едилмәси үчүн (һәр һансы фәндән истифадә едилсә-едилсин) ана дилинин јахындан иштиракы, көмәклији вә һәлледиңи ролу вардыр.

Беләликлә, ана дили тә'лиминин вәзифәләри ашағыдакылардан ибарәт олмалыдыр:

1. Мәктәб ана дили васитәси илә, бир тәрәфдән, шакирдин сијаси-идеја тәрбијәсини гүввәтләндирирмәли, диқәр тәрәфдән дә тәбиәт вә чәмијјәтә аид идракыны кенишләндирирмәкдә она дүзкүн истигамәт вермәлидир; шакирдин зеһнини јени тә-

сәввүрләр, сурәт, мәфһум вә һиссләрлә зәнкинләшдирмәли вә онун шүүрунда әлдә едилмиш јениликләри һәғш едиб мөһкәмләндирирмәлидир.

2. Мәктәб ана дили васитәсилә шакирддә олан сөз еһтијаты вә ифадәләри ислаһ вә тәсһиһ етмәли, онларын нитгини зәнкинләшдирмәлидир. Бундан башга, шакирдин әгли вә әхлағи кејфијјәтләрини инкишаф етдирирмәк, она рабитәли нитг, шүүрлу сурәтдә дәрк етмәк вә дәрк етдијини башғасына анлада билмәк кими бачарығларын верилмәси дә мәктәбин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән олмалыдыр.

3. Мәктәб ана дили васитәсилә шакирдләрин кәләчәкдә өз инкишафларыны сәрбәст сурәтдә давам етдирә билмәләри үчүн онларда дәрк етмәк вә мәнимсәдикләрини анлада билмәк вәрдишләри тәрбијә етмәлидир. Онлар ана дилиндә шифаһи вә јазылы шәкилдә, сәрбәст вә зәнкин бир үслубла фикирләрини ифадә едә билмәлидирләр.

Азәрбајҗан дили методикасынын әсас вәзифәләриндән бири дә елми грамматиканы, мәктәб тә'лиминин еһтијачларыны јахшылашдырмағ вә дилимизин елми грамматикасындан мәктәб фәнини јаратмағдыр.

Бу, тәхминән ашағыдакы гајдада едилмәлидир:

а) мәктәб үчүн лазымлы вә јарарлы олан елми материалы ајырмалы вә програма ујғун сурәтдә ишләмәлидир;

б) грамматик материалы мүәјјән ардычыллығла бөлмәли, ону синифләр үзрә шакирдләрин јаш сәвијјәсинә ујғунлашдырмалыдыр;

в) методика синифләр үзрә ајрылмыш вә јерләшдирилмиш дил материалларыны шакирдләрә чатдырмағ вә мәнимсәтмәк үчүн үсуллар системи һазырламалыдыр;

Орта мәктәб үчүн елми материал сечилдији заман ашағыдакы чәһәтләр диғгәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Тәһсил алан кәнчин орта мәктәби битирәркән һәмин елмдән нәләри билмәсини габағчадан мүәјјән етмәлидир. Ејни заманда, шакирдин тәһсили мүддәтиндә өз јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун оларағ, нәләри мәнимсәјә биләчәјини дә мүәјјәнләшдирирмәк лазымдыр.

Гејд етмәлијик ки, мәктәб үчүн бу вә ја диқәр фәнинә аид материал сечмәк олдуғча мәс'улијјәтли бир ишдир. Чүнки материалын сечилмәсиндә едилән сәһв, ән чидди сәһвләрдән биридир ки, ону кәләчәкдә һеч бир методик јолларла ислаһ етмәк олмаз.

Орта мектебин Азербайжан дили курсу бир мектеб фәнини кими елми грамматикадан фәргләнир. Елми грамматикада матернадын үмумијјәтлә, әһәтә едилмәсиндән башга, мүәјјән систем вә ардычыллыгы көзләмәк дә тәләб олунур. Мектеб фәниндә исә вәзијјәт белә дејил.

Бәзи методики мүләһизәләрә керә чоһ вахт бу систем вә ардычыллыг позула биләр. Нәмин методики мүләһизәләр булардыр:

1) мектеб шакирдә анчаг мүәјјән јашларда мәнимсәјә биләчәји һәчмдә материал вермәлидир;

2) елми грамматикадан фәргли олараг, мектеб грамматикасында тәлимни хүсуси ардычыллыгыны көзләмәк үчүн шакирдә мүәјјән дәрәчәдә битмиш, тамамланмыш билик верилмәлидир.

Мектебдә Азербайжан дили тәдрисинин вәзифәләри вә онун үмуми тәһсил вә тәрбијәви әһәмијјәти, үмумијјәтлә, булардан ибарәтдир.

1. Орта мектебдә Азербайжан дили тәдриси

Азербайжан ССР Маариф Назирлијинин програм-методика идарәси вә Азербайжан Елми-Тәдигат Педагогика Институту бу күнләрдә Азербайжан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин республика елми-практик конфраһсыни кечирмишдир.

Азербайжан дили вә әдәбијјат тәлиминин кәјфијјәтини јүксәлтмәк проблеминә һәср олунмуш һәмин конфраһсы Азербайжан ССР маариф назир, ССР И ПЕА-нын һәгиги үзвү, профессор М. Мәһдизадә кириш сөзү илә ачды. Сонра дил-әдәбијјат тәдриси мәсәләләринә даир програмда нәзәрдә тутулан мәрузәләр вә конфраһ иштиракчыларынын чыхышлары олду.

Конфраһс чоһ ишкүзар вә фәал финир мүбадиләси шәраһтиндә кечди.

Ашағыда дил вә әдәбијјат тәдрисинин кәјфијјәтини јүксәлтмәк проблеминә даир динләнилмиш мәрузәләрин мәтнини веририк.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘЛИМИНИ МҮАСИР ТӘЛӘБЛӘР СӘВИЈЈӘСИНӘ ЈҮКСӘЛТМӘЛИ

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ
педагожи елмләр һәмнәәли

Сов.ИҚП-нин програмында «...бундан сонра да ССР И халгларынын дилләринин азад инкишафына, ССР И-нин һәр бир вәтәндашынын истәдији дилдә данышмаг, өз ушагларынын истәдији дилдә тәрбијә етмәк вә охутмаг азадлығыны тамамилә тәмин етмәк» вәзифәси гаршыја гојулмушдур.

Бу вәзифәјә ујғун олараг Сов.ИҚП МҚ вә ССР И Назирләр Советинин 1972-чи ил «Кәһчләрин үмуми тәһсилә

кечмәсини баша чагдырмаг вә үмүмтәһсил мәктәпләрини ишини даһа да јахшылашдырмаг һаггында» адлы гәрарында дикәр тә'лим фәһләри илә јанашы, ана дилини тәдриси вәзијјәтини јахшылашдырмаг һаггында хусуси тәләб ирәли сүрүләмүшдүр. Мәктәпләримиздә ана дили тә'лиминә партија вә һөкүмәтимизни көстәрдији бу гајгы, Ленини милли сijasәтинин парлаг ифадәләриндән биридир.

ССРИ маариф назирни М. А. Прокофјев демнишдир: «Инсанын формалашмасында ана дили чох бөјүк рол ојнајыр. Һәр бир шәхсин јүксәк мәдәнијјәти һәр шејдән әввәл онун шифаһи вә јазылы нитгинин зәнкинлији илә өлчүлүр. Совет әлкәси шәраитиндә ана дилләри хусуси инкишаф јолу кечмиш вә онлар сөзүн әсил мә'насында һүгүг бәрабәрлији газаанышлар. Ана дилини тәдриси вәзијјәтини даһа да јахшылашдырмага халг маарифи органлары даима гајгы көстәрмәјә борчлудур» («Учителскаја газета», 2 нојабр, 1972).

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, сон илләр республика мәктәпләриндә ана дилини тәдриси саһәсиндә көрүлмүш ишләр, һәјата кечирилмиш тәдбирләр истәр өз мијјасына, истәрсә тә'сир даирәсинә көрә чох бөјүк олмуш вә буна хејли әмәк сәрф едилмишдир. Белә ки, јени програм вә дәрсликләр јарадылмыш, мүәллимләри һәмин програмла ишләмәјә һазырламаг үчүн тәкмилләшдирмә курслары тәшкил едилмиш, хејли методик әдәбијјат чап олунмуш, маариф назирлијинин коллекijasында хусуси гәрарлар гәбул едилмишдир.

Маариф назирлији тәрәфиндән апарылмыш јохламалар, педагогика институту вә мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтларынын һесабатлары вә башга фактлар көстәрир ки, дил-әдәбијјат мүәллимләринин бөјүк әксәријјәти Азәрбајчан дили тә'лиминин гаршысында гојулмуш јени вәзифәләри һәјата кечирмәк үчүн сә'јлә чалышыр, кәркин әмәк сәрф едиләр; онларда өз билик вә педагожи усталыгларыны даима артырмаг, гүввәтләндирмәк һәвәси күндән-күнә кенишләнир. Лакин, ачыг дејәк ки, көстәрилән сә'јләр чох заман өз сәмәрәли нәитчәсини вермир. Азәрбајчан дилиндән систематик курс үзрә јени програмын тәтбигиндән ики илдән чох кечмәсинә бахмајараг, мүәллимләримизин бир чоху јенә дә тә'лим ишини көһнәлмиш гајдада гурмагдан әл чәкмирләр. Мә'лум олмушдур ки, һәмин мүәллимләр програмдакы јениликләри онун јалныз тәркиб һиссәләри вә гурулушунда көрүрләр. Һалбуки бу фәнни кәјфијјәтини көкүндән јахшылашдыр-

магда әсил мәсәлә јени програмын идејаларыны вә дәрсә верилән мүәсир тәләпләри дүзкүн баша дүшмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Јени програмын башлыча идејаларындан бири совет мәктәбиндә тә'лимни тәшкилине верилән ән мүнүм тәләблә— партијалылыг, јүксәк идејалылыг вә елмлик тәләби илә бағлыдыр. Һәмин тәләбин маһијјәти бундан ибарәтдир ки, һәр бир мүәллим апардыгы фәһдән асылы олмајараг, партијамызын идејаларынын вә онун siyasәти хәттинин, директивләринин еһтираслы тәблиғчиси олмалыдыр. Јетишмәкдә олан кәһч нәсли партијамыза, Вәтәнимизә, халгымыза сәдагәт руһунда тәрбијә етдирмәји өзүнүн ән башлыча вәзифәси һесаб етмәлидир.

Совет мәктәбиндә шакирдләрин тә'лим, тәрбијә вә үмуми инкишафы ваһид бир просес кими һәјата кечирилир. Бу просесдә дәрсә верилән елмлик тәләби истәр шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә, истәрсә онларын үмуми инкишафында чох бөјүк вә һәлледичи әһәмијјәтә маликдир. Буна көрәдир ки, мәктәпләримизин јени тәдрис планы әсасында ишләмәјә кечмәси илә әлағәдар олараг, бүтүн јени програмларын, о чүмләдән Азәрбајчан дили програмынын елми сәвијјәсинин мүкәммәллијинә хусуси диггәт верилмишдир.

Јени програм Азәрбајчан дилчилији елминин әсаслары үзәриндә гурулмушдур. Бу, о демәкдир ки, орта мәктәбдә өјрәнилән Азәрбајчан дилиндән систематик курс мүәсир Азәрбајчан дилчилији елминин әсасларыны әһатә едил, бу елм һаггында шакирдләрә мұвафиг биликләр вермәји нәзәрдә тутур. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, әввәлки програм бу бахымдан чидди сурәтдә нөгсанлы олмушдур. Һәмин програм үзрә тә'лим алан шакирдләр Азәрбајчан дилиндән, әсасән, грамматика вә јазы гајдаларыны өјрәнир, дилчилијин дикәр саһәләри һаггында онларда лазыми тәсәввүр белә јаранмырды. Орада һәтта фонетикаја да грамматиканын үзви бир һиссәси кими бахылырды; сөзүн фонетик тәһлилинин грамматик тәһлилин бир нөвү кими апармаг тәләб олунурду.

Јени програм исә дил һаггында елмин бир сыра саһәләрини әһатә едәрәк һәмин елмин предметини, өјрәнилмә объектини шакирдләрин даһа ајдын вә дүзкүн дәрк едә билмәсинә истигамәт верир. Буна көрәдир ки, Азәрбајчан дилиндән јени програмда фонетика, лексика, сөз јарадычылыгы,

грамматика вә дил һаггында үмуми мәлумат кими бөлмәләр верилмиш; орфографија, орфосеија, услубијат, нитг инкишафы үзрә саһәләр исә бүтүн курс боју ајры-ајры бөлмәләрин тәркибиндә әһатә олунмушдур.

Азәрбајчан дили тәлиминин мәзмунунда һәр бир бөлмә вә һәр бир мөвзу илә әлағәдар мәлуматларын елми чәһәтдән дүзкүнлүјүнә, дәғиллијинә дә чидди диггәт јетирилмишдир; дил һадисәләри вә бу һадисәләр арасындакы әлағәләрин танунајғунлуғлары һаггында даһа әсаслы биликләр верилмәси тәмин олунмушдур.

Јени програмын икинчи мүнүм идејасы тәлим просесиндә дилин бүтүн саһәләринә бир бүтөв һалында бахылмасы илә әлағәдардыр. Бу, о демәкдир ки, дилин тәдриси онун бүтүн саһәләринин—бүтүн аспектләринин бир там шәклиндә өјрәнилмәси просеси олмалыдыр. Буна көрә дә Азәрбајчан дилинә аид һәр бир дәрсдә дилин бу вә ја дикәр саһәләриндән бири, мәсәлән, грамматика, фонетика вә с. дејил, мүхтәлиф саһәләри әһатә едилмәлидир; о дәрсдә ки, мүүллим јалныз грамматик материалы, јахуд тәкчә мүүјјән јазы гајдаларыны өјрәтмәк мәгсәдини гаршыја гојур, белә дәрси һеч дә мәғбул һесаб етмәк олмаз. Доғрудур, һәр бир јени кечилән дәрсин гаршысында һәмишә конкрет бир вәзифә гојулур. Лакин бу һеч дә Азәрбајчан дили дәрсини, бир сыра мүүллим вә мүүллифләрин дүшүндүјү кими, грамматика дәрсинә, фонетика дәрсинә вә с. чевирмәк һаггы газандырмыр. Дәрсин мөвзусу Азәрбајчан дили курсунун һансы бөлмәсинә аид олурса-олсун, һәмин дәрсдә ејни заманда, дилин мүхтәлиф саһәләри үзрә иш апарылмасы да тәмин едилмәлидир. Һәр бир мүүллим—Азәрбајчан дили мүүллими дә синифдән чыхаркән өз-өзүнә һесабат вермәлидир; мән јени материалын өјрәдилмәсини нитг инкишафы үзрә ишләрлә һечә әлағәләндирдим; орфографија үзрә һансы ишләри апардым; шакирдләрин услуби вәрдишләринин инкишафы илә әлағәдар нә кими иш апармаға наил олдым вә с.

Бәс Азәрбајчан дили курсунун дахили мәнтигиндән ирәли кәлән һәмин идејаны дилин тәдрисинә онун бүтүн саһәләринин мәчмусу кими бахылмасы идејасыны мүүллимләримиз тәлим просесиндә нә дәрәчәдә әсас тутурлар? Кечән вә бу илки тәдрис илләриндә Бақы вә республиканын бир сыра мәктәпләриндә апарылмыш јохламалар заманы мүүјјән едилмишдир ки, һәтта нәзәри чәһәтдән ән һазырлығлы мүүллим-

ләрин дә чоху өз дәрсләрини һәмин бахымдан лазыми сәвијәдә гурмурлар; Азәрбајчан дили дәрсләрини чох заман грамматика мәшғәләринә чевирир, әсасән, нәзәри материалларын өјрәдилмәсинә диггәт јетирирләр. Фикримизи конкрет бир нүмунә әсасында ајдынлашдырсағ, јәгин ки, даһа мүнәсиб олар. Мүшаһидә етдијимиз дәрсләрдән бириндә (IV синифдә) мүүллим чүмләнин икинчи дәрәчәли үзләринә аид биликләри мөһкәмләндирмәк мәгсәдини гаршыја гојмушду. О, суал-чаваб вә грамматик тәһлил вәситәсилә әкс әлағә јарадыб, шакирдләрин билијиндәки кәсирләри аш-кара чыхартды вә сонра онлары мұвафиг чалышмалар үзәриндә ишләтди. Дәрс, үмумијјәтлә, пис кечмәди. Лакин, тәәссүф ки, апарылан ишләрин һамысы јалныз грамматик биликләри шакирдләрин мөһкәм мәнимсәмәсинә јөнәлдилди. Дәрсдә нитг инкишафы, лүғәт вә јазы гајдалары үзрә ишләрә, гәтијјән јер верилмәди; бу саһәләр үзрә гаршыја чыхан әлверишли имканларын һеч бириндән мүүллим истифадә етмәјә тәшәббүс көстәрмәди. Чәваб верән шакирдләрин тәләффүз сәһвләри вә чүмлә хәталары мејдана чыхырды. Мүүллим чәвабларын јалныз мәзмунуна диггәт јетирмәклә кифәјәтләнирди. О, грамматик тәһлил үчүн тахтада јаздырдығы чүмләләр үзәриндә орфографик тәһлил апарылмасына бир дәфә дә олсун мејл көстәрмәди. Һәтта шакирдин јаздығы чүмләдә сәһв олуб-олмамасы һаггында синфә мұрачиәт етмәк дә јадына дүшмәди. Шакирдләри мұстәгил чалышмалар үзәриндә ишләдәркән мәтндәки чәтин сөзләрин мәһнасыны ачмаға диггәт јетирмәди, тахтада јаздырдығы чүмләләрдә индијәдәк өјрәдилмиш јазылышы чәтин сөзләрдән, һеч олмазса, бир-икисини ишләтмәк имканындан истифадә етмәди вә с.

Дәрсин тәшкилиндә бүтүн бу кими нөгсанлара, шүбһәсиз, һеч дә кичик нөгсан кими бахмағ олмаз. Әлбәттә, әкәр Азәрбајчан дилиндән һәмин дәрси грамматика дәрси кими гијмәтләндирмәк доғру олсајды, о заман ону, бәлкә дә јүксәк сәвијјәли дәрс һесаб етмәјә һагг газандырмағ мүмкүн иди. Лакин јени програм үзрә кечилән белә дәрсләри һеч бир вәчһлә мұасир дәрс һесаб етмәк олмаз. Чүнки һәр шејдән әввәл, онун јухарыда көстәрдијимиз чәһәтдән елми сәвијјәси һагисдир, нөгсанлыдыр.

Азәрбајчан дили үзрә фонетика, лексика, сөз јарадычылығы, грамматика вә дурғу ишарәләринә аид һәр бир конкрет мөвзунун өјрәнилмәсини, верилмиш биликләрин мөһкәмлән-

дирилмәси вә жохланылмасыны дилин дикәр саһәләри илә үзви сурәтдә алагәләндирмәк бу фәнн үзрә бүтүн дәрсләрин тәшкилине верилән мүнүм тәләбләрдән бири һесаб олулмадыр. Бу алагәләндирмә Азәрбајчан дилиндән һәр бир бөлмәнин вә конкрет мөвзуларын хүсусијјәтләриндән асылы оларга, өзүнү мұхтәлиф характердә көстәрә биләр. Мәсәлән, фонетиканын өјрәнилмәсинә аид дәрсләрдә ајры-ајры мөвзуларын тәдриси ән чох нитг инкишафы, хүсусән тәләффүз үзрә апарылан ишләрлә; орфографија илә, гисмән дә грамматика вә үслубијјатла алагәләндирилир. Сөз јарадычылығы бөлмәсинин тәдриси ән чох грамматика илә, нитг инкишафы үзрә ишләрлә вә орфографија илә алагәли сурәтдә апарылыр. Грамматиканын өјрәнилмәси дилин бүтүн дикәр саһәләри (фонетика, лексика, үслубијјат, јазы гәјдалары, нитг инкишафы) илә үзви сурәтдә алагәләндирилир. Јазы гәјдаларынын (орфографија вә дургу ишарәләринин) өјрәнилмәсинә аид дәрсләрдә дә һәр бир мөвзуну дилин мұхтәлиф саһәләри илә алагәли өјрәтмәк мәгсәди гаршыја гојулур.

Һаггында бәһс етдијимиз бу сонунчу мәсәләни фәндахили алагә кими дә гижмәтләндирмәк олар. Лакин Азәрбајчан дилинин тәлиминә онун бүтүн саһәләринин мәчмусу кими бахылмасы, фикримизчә, фәндахили алагәдән даһа чох һәммин фәннин мөәјјән ганунаујгунлугла бағлы олан спесификасы кими өзүнү көстәрир.

Азәрбајчан дили тәлиминин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә програмын һәммин идејасы сон дәрәчә мүнүм елми-практик әһәмијјәт кәсб едир. Лакин бу идејаны һәјата кечирмәкдә Азәрбајчан дилинин мұхтәлиф бөлмәләринин, мұхтәлиф саһәләринин тәлими проблемләринә мүнәсибәт мәсәләсини дә дүзкүн һәлл етмәк вачибдир. Она көрә вачибдир ки, бундан әввәл гејд етдијимиз кими, јенә дә мұәллимләримизин бир чоху Азәрбајчан дили дәрсләриндә әсәс диггәти грамматиканын вә јазы гәјдаларынын өјрәдилмәсинә јөнәлтмәклә мәһдудлашырлар. Шакирдләрин гаршысына башлыча оларга ики тәләб гојурлар: «Грамматиканы јахшы өјрән, јазыда орфографија вә дургу ишарәләри гәјдаларына дүзкүн риәјәт ет». Бәзи мұәллимләр исә сон илләрдә нәшр олуномуш методик әдәбијјатын тәсири нәтичәсиндә рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрә даһа кениш јер вермәји үстүн тутмушдур. Әлбәттә, бунларын һамысы вачибдир. Лакин унутмаг олмаз ки,

Азәрбајчан дили дәрсләриндә бу дилин бүтүн саһәләрини мұтәнасиб сурәтдә әһәтә етмәдән, бунларын бир-бирилә үзви алагәсинә әсәслаиладан нә грамматиканын, нә орфографијанын вә с. тәлиминдә истәнилән мәгсәдә найл олмаг мұмкүн дејил. К. Д. Ушинскинин дедији кими, «Грамматикаја аид биликләр нитг вәрдиши вә нитг инкишафындан ајрылыгда фәјдәсыздыр». Демәк, биз һеч дә грамматиканы жох, әкәр тәбири чәизсә «чылпаг грамматиканы» өјрәтмәјин әлејһинәјик.

Еләчә дә орфографијаны фонетика, грамматика вә нитг инкишафы үзрә ишләрдән ајры өјрәтмәк сон дәрәчә чәтин вә сәмәрәсиздир. Сәтһи шәкилдә дә олса, буну бир-ики фактла әсәсләндирмаға чалышаг. Мә'лумдур ки, бәзи шакирдләрин јазыла мұвәффәгијјәтсизлијинин башлыча сәбәбләриндән бири онларын чохлу һәрф бурахма сәһвләринә јол вермәләри илә алагәдардыр. Кечән дәрс илиндә Бақы вә бир сыра рајон мәктәбләриндә жохлама мәгсәдилә апарылмыш имла јазылардан 12 фаизинин 252 јазы ишиндән 30-нун «1», «2» гижмәтләрә лајиг көрүлмәси мәһз һәммин сәбәбдән ирәли кәлмишдир. Јохлама апардығымыз синифләрин мұәллимләринә суал верәндә ки, сиз нә үчүн белә сәһвләрин гаршысыны алмаг үчүн әввәлчәдән ләзыми тәдбир көрмәмисиниз, онларын, демәк олар ки, һамысы ејни чавабы вердиләр: һәммин шакирдләр ибтидан синифләрдән савадсыз кәлмишләр; истәдәдәдәсиз вә тәнбәлдирләр. Шүбһәсиз ки, бу гејри-елми вә әсәссыз чавабдыр. Әсил сәбәб будур ки, һәммин мұәллимләр сөзүн фонетик тәһлилиндән мүнтәзәм вә кифәјәт гәдәр истифадә етмәмишләр. Бу һөкм илк бахышда, бәлкә дә чох садә көрүнә биләр. Лакин габагчыл тәчрүбә, апарылан тәдгигатлар гәти оларга сүбүт етмишдир ки, шакирд сөзү сәс вә һәрф тәркибинә көрә тәһлил етмәк бачарығына, демәк, сөзүн сәс вә һәрф тәркибини дәгиг мөәјјәнләшдирмәк бачарығына јијәләнмәјинчә онун савадындакы ади кәсирләри арадан галдырмаг үчүн көстәрилән башга чәһдләр сәмәрәсиздир.

Башга бир мисал. Шакирдләрин јазыда ән чох сәһвә јол вердикләри гәјдалардан бири сөзләрдә апостроф ишарәсинин ишләнмәси илә алагәдардыр. Бу ил али мәктәбләрә гәбул имтаһанларында, һәтта газыл медала тәгдим олуномуш јазыларда белә сәһвләрә јол верән шакирдләр аз олмамышдыр. Фикримизчә, сөзләрдә апострофун ишләдилмәси гәјда-

сыны он ил мүддәтинә мәнимсәјә билмәјән шакирдләр јох, бу ади гәјданы онлара өјрәтмәји бачармајан мүәллимләр хәләләт чәкмәлидирләр. Ахы, бунун сәбәби нәдән ирәли кәләир. Нәмин гәјданын чәтинлијиндәнми? Хәјр. Ону елми әсәсдә өјрәтмәмәкдән, даһа доғрусу, белә сөзләрини сәсләнмәсинлә јазылышынын гаршылығлы оларағ мәнимсәдилмәмәсиндән ирәли кәләир. Бу барәдә «Јени програм үзрә Азәрбајчан дилинин тәдриси мәсәләләри» адлы китабда әтрафлы данышдығымыз үчүн бурада, јәғни ки, тәкрара еһтијач јохдур.

Јери кәлмишкән гәјд етмәји лазым көрүрүк ки, мәктәбләримиздә, үмумијјәтлә, јазы тәлими сәһәсиндә гаршыја чыхан чәтинликләрини вә нөгсанларын башлыча сәбәби шакирдләрини шифаһи нитгинин инкишафына, јазы тәлиминин шифаһи нитг үзрә апарылан ишләрлә әлағәләндримәјә лазымнча диггәт јетирмәмәкдән ирәли кәләир. Е'тираф етмәли вә бундан чох нараһат олмалыјығ ки, мәктәбләримиздә әдәби дилин тәлими јазылы дилин тәлими кими апарылыр. Һалбуки совет халғынын мәдәни инкишафынын һазырки мәрһәләсиндә әдәби дилин шифаһи формасы һеч дә онун јазылы формасындан аз әһәмијјәт кәсб етмир. Мүәсир техники васитәләр— радио, телевизија, телефон, магнитофон, сәсли кино вә с. шифаһи әдәби дилдән истифадәнин имканларыны даһа да кеңишләндирмишдир.

Бува көрәдир ки, шакирдләрини шифаһи нитгинә— шифаһи нитг мәдәнијјәтинин инкишафына чидди әһәмијјәт верилмәси, Азәрбајчан дили тәлиминини ән мүһүм проблемләриндән бири һесаб едилмәлидир. Республикамызын мүхтәлиф мәктәбләриндә апарылмыш јохлама вә мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, тәхминән, һәр он дил-әдәбијјат мүәллиминдән доғгузу шакирдләрини шифаһи нитгиндәки нөгсанлары дүзәлтмәјә диггәт јетирмир; онларда ифадәли вә дүзкүн оху вәрдишләринин инкишафы гәјгысына галмыр. Ән јахшы һалда, һәмин мүәллимләр шакирдләрә һәрфи тәләффүз вәрдишләри ашыламаға сәј көстәрирләр ки, бу да, шүбһәсиз, онларын шифаһи нитгини даһа да нөгсанлы етмәјә, сүн'иләшдирмәјә апарыб чыхарыр. Һеч узаға кетмәдән радио вә телевизија верилишләриндә чох тез-тез чыхыш едән мәктәблиләрини нитгинә, тәләффүзүнә диггәт јетирмәк кифајәтдир. Һәмин верилишләрә, адәтән, ән јахшы шакирдләр чәлб олунурлар. Лакин һисс едирсән ки, онларын нитги М. И. Калининни тә-

биринчә десәк, «инсаны гыздырмајан ај ишығына бәизәјир». Охујанда да, данышанда да китаб тәләффүзүнү тәсириндән узағ дүшә билмирләр. Сүн'и тәләффүзә— китаб тәләффүзүнә алудә олмағ мәктәбләримиздә нәинки шакирдләр, һәтта мүәллимләр арасында да хошақәлмәз бир хәстәлијә чеврилмишдир. Әслиндә бу «хәстәлијин» јайчылары мүәллимләрини өзләридир. Тәләффүз мәсәләсинә онларын јанлыш мүнасибәти ики сәбәбдән ирәли кәләир: 1) орфоэпија— әдәби тәләффүз һағгында дүзкүн тәсәввүрә малик олмамаларындан (хүсусән дил-әдәбијјат мүәллими үчүн бу, индики дөврдә бағышланылмаз нөгсандыр); 2) орфографија гәјдаларыны шакирдләрә куја асан өјрәтмәк хәтринә онлары орфографик тәләффүзә јијәләндирмәк мејлиндән.

Истәр елми, истәрсә тәчрүби бахымдан артығ гәти сүбут олунмушдур ки, шакирдләри орфографик тәләффүзә јијәләндирмәк онларын нәинки шифаһи нитгини нөгсанлы едир, һәм дә дүзкүн јазы гәјдаларыны мөһкәм мәнимсәмәләринә, орфографија вә орфоэпија һағгында дүзкүн елми аңлајыша малик олмаларына мәнфи тә'сир көстәрир. Сөзләрин, үмумијјәтлә морфемләрини јазылышы онларын дүзкүн тәләффүзү илә гаршылығлы сурәтдә өјрәнилдикдә исә бу һәм әдәби дилин тәлими гаршысында гојулмуш вәрдишләри (шакирдләрини орфографик вә орфоэпик нормалары мәнимсәмәк вәзифәләрини) мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәјә имкан верир, һәм дә шакирдләрдә мәшғәләјә марағы гүввәтләндирир, онларын фикри фәаллығынын инкишафында мүһүм рол ојнајыр. Јени програм тә'лимини тәшкилиндә бу проблемни мәктәб тәчрүбәсиндә дүзкүн һәлли үчүн кеңиш имканлар ачмышдыр. Һәмин имканлардан бачарыгла истифадә едән мәктәб вә мүәллимләримиз фәрәһли нәтичәләр әлдә едирләр, бу сәһәдә јарадычы фәалијјәт көстәрмәјә хүсуси диггәт јетирирләр. Мәсәлән, Бақыдакы 31 нөмрәли мәктәбдә јарадылмыш лингафон кабинетиндә сөзүн тәләффүз вә јазылышы арасындакы фәргләрини өјрәнилмәсиндә техники васитәләрдән чох сәмәрәли истифадә олунур. Һәмин сәһәдә мәктәбин нәзәрә чарпан фәјдалы иш тәчрүбәси һағгында республиканын әмәкдар мүәллими Н. Һәсәнова вә педагожи елмләр намизәди Ә. Ағажевин «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмүәсиндә (1973, № 1) дәрч етдирдикләри мәғаләдә әтрафлы мә'лумат верилмишдир.

Дилин шифаһи вә жазылы формалары арасындакы гану-наујгунлугларын, охшар вә фәргли чәһәтләрин гаршылыгы шәкилдә өјрәдилмәсини елми әсасда дүзкүн тәшкил етдикләри үчүндүр ки, Шамаһы рајонундакы Нәриманкәнд мәктәбиндә, Салјан рајонундакы Јухары—Халач мәктәбиндә, Шәкиннин Охуд кәнд мәктәбиндә вә с. шакирдләр дүзкүн жазы вә еләчә дә дүзкүн тәләффүз вәрдишләринин ашыланмасында јүксәк мүвәффәғијјәт әлдә едилмишдир.

Дили онун мүхтәлиф аспектләри үзрә өјрәтмәкдә сөз үзәриндә ишин апарылмасына мүнтәзәм диггәт јетирилмәси мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Сөзүн фонетик вә морфоложи гурулушу, мәна чаларлыглары жазылышы, тәләффүзү, лексик вә грамматик мәнасыны вә с. еләчә дә дилимизин лүғәт зәнкинлији мәһз сөз үзәриндә ишин апарылмасы просесиндә шакирдләрә өјрәдилир. Дил дәрсиндә мүәллим хүсуси олараг диггәт јетирмәлидир ки, тәлим материалында гаршыја чыхан һәр бир јени сөзүн мәнасыны вә ја мәна чаларлыгы, үслуби хүсусијјәти шакирдләр үчүн ачылмамыш галмасын; онларын чавабларында сәһв ишләдилән вә ја сәһв тәләффүз едилән бир сөзә белә дүзәлиш верилмәси нәзәрдән гачмасын, Бәзи сөзләрин мәна вә жазылышыны шакирдләрин даһа әсәслы сурәтдә дәрк етмәси үчүн, јери кәлдикчә етимоложи тәһлилдән дә истифадә олунмасы тәчрүбәдә чох јахшы нәтичә вердијини кәстәрир. Етимоложи тәһлил шакирдләрдә сөзә һәссас мүнасибәт тәрбијә етмәкдә мүһүм рол ојнајыр, образлы десәк, онлары сөзләр әләминә экскурсијаја апарыр.

Көрүндүјү кими, дил дәрсләриндә сөз үзәриндә ишин имканлары чох кениш, нөвләри исә мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Мүбалиғәсиз дејә биләрик ки, ана дили тәлиминин үмуми мүвәффәғијјәти сөз үзәриндә ишин апарылмасы кејфијјәтиндән чох асылдыр. Бүтүн бунлара көрә сөз үзәриндә иши Азәрбајчан дили дәрсләринин девизи һесаб етмәк ләзымдыр.

Азәрбајчан дилиндән јени програмын үчүнчү идејасы шакирдләрдә дил һадисәләринә һәссас мүнасибәт тәрбијә олунмасыны, онларда мүвафиг бачарыг вә нитг вәрдишләринин формалашмасыны тәмин етмәкдән ибарәтдир. Бу идејадан ирәли кәлән вәзифәләри һәјата кечирмәк һеч дә асан олмајыб, үмумиләшмиш шәкилдә десәк, мүәллимдән јүксәк методик мәдәнијјәт, өз дәрсләрини методик чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә гура билмәк мәдәнијјәти тәләб едир.

Мүәллимни методик мәдәнијјәти, һәр шејдән әввәл, онун дәрсә нечә һазырлашмасы илә өлчүлүр, һәлә дә бәзи мүәллимләримиз бу һазырлыг ишини, адәтән дәрсин мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәкдә көрүрләр: тематик планы, дәрсликдәки материалын мәзмунуну нәзәрдән кечирир, синифдә апарылачаг чалышмалары вә ев тапшырығыны конкретләшдирмәклә кифәјәтләнирләр. Һалбуки бурада чидди бир чәтинлик јохдур. Әсил һазырлыг иши дәрси мүәллимни нечә тәшкил едәчәјинә јөнәлтмәкдир. О, әввәлчәдән дүшүнмәлидир ки, дәрсдә тәлим вә тәрбијәнин гаршысында гојулмуш мәгсәди һансы јолларла јеринә јетирәчәк. Мәшғәләннин һәр бир мәрһәләсиндә шакирдләр һансы ишләрлә мәшғул олачаг вә мүәллим өзү нә едәчәк. Дәрсдә һансы әјани вә ја техники васитәләрдән истифадә едәчәк. Габагчыл мүәллимләримиз дәрсин мәһз бу кими методик деталларыны мүәјјәнләшдирдикдән сонра синфә кирирләр. Онлар зәнкин методик пријом вә васитәләрдән һәмишә јарадычылыгга истифадә етмәјә сәј кәстәрирләр. Әлбәттә, ола биләр ки, бәзи мүәллимләр тәлим просесини јарадычы сурәтдә сәмәрәлиләшдирмәкдә һәлә ачиз галсынлар, лакин онларын да фәалијјәтиндә аз-чох јарадычылыг элементләринин өзүнү кәстәрмәси вачибдир.

Инди мүәллимләримиз өз дәрсләрини елә гурмаға чалышмалыдырлар ки, шакирдләр даһа интенсив ишләмәјә, мүстәгил дүшүнмәјә, ахтарычылыға алышсынлар. Мүәллим шакирдләри тәкчә өјрәтмәклә мәһдудлашмамалы, һәм дә өјрәнмәји өјрәтмәлидир. Буна көрәдир ки, габагчыл мүәллимләр биликләри шакирдләрә һазыр шәкилдә чатдырмаға мејл кәстәрмирләр; јени материалы онларын мүстәгил вә фәал шәкилдә мәнимсәмәси үчүн дил фактлары үзәриндә мүшаһидә методундан, проблемли тәлимдән, програмлашдырылмыш тәлимин элементләриндән вә с. истифадәјә даһа чох диггәт јетирирләр.

Азәрбајчан дили дәрсләрини мүасир тәләбләр әсасында тәшкил етмәкдә тәлим просесиндә дифференциаллашдырылмыш ишин апарылмасы да сон дәрәчә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Нәзәрә алмамаг олмаз ки, шакирдләр дәркетмә имканларына, һазырлыг сәвијјәләринә көрә ејни инкишафа малик олмурлар. Буна көрә мүхтәлиф категоријалардан олан шакирдләрә програм материалыны мәнимсәтмәкдә мүәллим мүхтәлиф јанашма методларындан истифадә етмәлидир.

ДӘРСДӘ ӘКС ӘЛАГӘ ВӘ ШАКИРДЛӘРИН ИДРАК ФӘАЛИЈЛӘТИНИН ИНКИШАФЫ

Рамизә ИСМАЈЫЛОВА

132 нөмрәли мәктәбин директору

Мәктәпләримиздә тәлимни мәгсәди ярадычы, тәшәббүс-кар, елмләрә дәрндән јіјәләнмиш коммунизм гуручулары јетишдирмәкдир. Мүәллимни гаршысында дуран мүнүм вәзи-фәләрдән бири тәлим просесиндә шакирдләрни мүстәгил нә-тичәләрә кәлмәјини, кәнчләрдә ярадычы тәфәккүр вәрди-шини инкишаф етдирмәји тәләб едән методлара кениш јер вермәкдән ибарәтдир.

Сон илләрдә педагожи мәтбуат сәһифәләриндә габагчыл мүәллимләрни иш тәчрүбәси һаггында чох јазылмышдыр. Бүтүн бунлар дәрсин тәшкили вә апарылмасы сәвијјәсини хејли жүксәлтмиш, хүсусилә, академик Меһдизадә јолдашын елми, педагожи-методик мәгаләләри тәлим просесиндә бизим үчүн өрнәк олмушдур.

Мәктәпләримизин башга мүәллимләри кими, мән дә пе-дагожи мәтбуаты изләјир, дәрсләримни күнүн тәләбләри сә-вијјәсиндә гурмага чалышырам.

Һәр шејдән әввәл демәк истәјирәм ки, мән мөвзудан вә мәгсәдимдән асылы олараг мүхтәлиф типли дәрсләр тәшкил едирәм. Бә'зән дәрсә јени мөвзунун изаһы илә башлајыб, дәрси мөһкәмләндирдикдән сонра фәрди сорғуја башлајы-рам. Бә'зән кечмиш дәрсә аид мүстәгил иш апардыгдан сонра јени мөвзунун изаһына вә мәнимсәдилмәсинә башлајыр, бә'-зән дә ев тапшырыгларынын јохланылмасы илә дәрси давам етдирирәм.

Бу типли дәрсләрдән, јә'ни кечмиш дәрсә аид кичик мүс-тәгил иш апарылдыгдан сонра јени дәрсин изаһына башла-

маг сәмәрәли олур. Чүнки јени дәрсин синифдә мәнимсәнил-мәси үчүн кифәјәт гәдәр вахт вә имкан олур, дәрс саатынын чох һиссәси јени мөвзуја верилдијиндән, јени дәрсә аид мүс-тәгил ишини тәшкили дә тәләсик олмур. Беләликлә, дәрсә ша-кирдләрни жүксәк фәаллығы шәраитиндә кечир. Мүхтәлиф ди-дактик пријомлардан истифадә едәрәк шакирдлә мүәллим арасында әкс әлагә јарадараг, шакирдләрни идрак фәалиј-јәтинини гүввәтләндирилмәсинә хүсуси диггәтлә јанашырам. Дәрсдә әкс әлагә мүәллимни өјрәтдији билијин шакирдләр тәрәфиндән нә дәрәмәдә баша дүшүлмәси вә өзләринин нә-зарәти илә һесабат вермәләридир.

Јени дәрс шакирдләрни там фәаллығы шәраитиндә изаһ едилмәлидир. Бә'зән јени дәрсин изаһындан сонра ону мөһкәм-ләндирмәк мәгсәдилә синифә фронтал суаллар верәркән 3—4 шакирддән сорушулуру ки, бунунла да дәрсин һамы тәрәфин-дән баша дүшүлдүјү алашылмыр. Лакин дәрсдә шакирдлә-рин һамысыны ишә чәлб етмәк, онларын билији шүүрлу су-рәтдә дәрк едиб, мүстәгил ишләмә бачарығыны нүмајиш ет-дирдикдән сонра, мүәллим әмин ола биләр ки, дәрси шакирд-ләр мәнимсәмишләр. Бунун үчүн дә ярадычы идракын гүв-вәтләндирилмәси әсас шәртдир вә бу шәхсијјәтин формалаш-масында мүнүм рол ојнајыр.

Дәрсдә јени мөвзунун изаһындан сонра синифә фронтал суаллар верирәм. Шакирдләр мүвафиг чавабла бирликдә дәфтәрләриндә мүстәгил олараг чүмләләр јазыр, јени дәрсә аид өјрәндикләри грамматик биликләри һәмин чүмләләрдә ишләдирләр.

V синифдә зәрф бәһсини кечәркән һәм зәрф, һәм дә сифәт кими ишләнән сөzlәри хүсуси карточкалара көчүрүб шакирдләрә пајлајырам:

Јахшы	Көзәл	Чәсарәтли
Јахшы шакирд	Көзәл гыз	Чәсарәтли пионер
Јахшы јазыр	Көзәл охујур	Чәсарәтли чыхыш едир.

Шакирдләр һәмин сөzlәри чүмләләрдә сифәт вә зәрф кими ишләдир вә мүәллимә көстәрирләр вә ја VI синифдә Азәрбајчан дилиндән тә'јин вә зәрфлик бәһсини кечәркән је-нә дә бу пријомдан истифадә едирәм. VI синифдә һәмчинсә

үзвәлдә үмумиләшдиричи сөzlәри кечәндә дә карточкалар һазырлајыб бә'зисинә үмумиләшдиричи сөз, бә'зисинә исә һәмчинс үзвләр јазырам.

Мүәл. Бунлар һамысы	Бағлар, парклар, бағчалар	Һәр јердә
<p>Этирли чичәкләр, уча чинарлар — бунларын һамысы.</p> <p>Шак. Сәниә кезәллијини артырыр, хәзәрим!</p>	<p>— бунларын һамысы шәһәримизә кезәллик верир.</p>	<p>Кениш хијабанларда, денизкәнары паркда — һәр јердә ушағларын шән сәси ешидилир.</p>

Шакирдләр мүвафиг чүмләләр дүзәлдир, һәмин сөzlәри јериндә ишләдир вә лазым олан дурғу ишарәләрини гојурлар.

Белә мүстәгил ишләр шакирдин диггәтини артырыр, синифдә тәк-тәк шакирдләр дејил, һамы ишләјир, шакирдин дәрсә марағы артыр; о, јени биликләр алмагла, көһнәни тәк-рар едир вә мөһкәмләндирир.

Дил дәрсләриндә вәрәгләр үзәриндә мүстәгил ишлә бәрабәр, јени дәрсин мәнимсәнилмәсиндә мөвзу илә әлағәдар апарылан иншалар да хүсуси рол ојнајыр. Әкс әлағә јаратмағ вә шакирдләрин јарадычы идракыны инкишаф етдирмәк мәгсәди илә апарылан бу инша јазы вәрдишини V синифдән башлајыр, јухары синифләрдә һәм мүрәккәбләшдирир, һәм дә тәкмилләшдирирәм.

Мәсәлән: V синифдә исим, сифәт, сәј, әвәзлик, бир сөzlә, морфолокија бәһсини кечәркән, шакирдләр «Доғма Бақыда», «Бизим синиф», «Доғма мәктәб» вә саир мөвзуларда сәрбәст иншалар јазыр, јени дәрсдә алдығлары билији (мүхтәлиф грамматик гајдалары) иншада тәтбиг едир вә алтындан хәтт чәкирдләр.

Шакирд јазыр:

Белә иншалары әдәбијат дәрсләриндә дә апарырам. Әдәбијат дәрсләриндә апарылан иншаларда шакирдләр мөвзу илә әлағәдар оларағ, сәрбәст мөвзулар да јазырлар. Бурада да кечилмиш дәрс мәнимсәнилдикдән сонра шакирд верилмиш мөвзу үзрә инша јазыр.

Јени мөвзу илә әлағәдар апарылан иншаларда һәм шакирдләрин дәрси нә дәрәчәдә дәрк етдикләри аңлашылыр, һәм дә онларын јарадычы идракы гүввәтләнир, синифдә һамы мүстәгил ишлә мөшгул олур. Бундан башға, шакирдләр даһа чоһ охумаға, өјрәнмәјә, һәр күн јени мә'лумат топламағ, ше'р охумағ, мүталиә етмәјә хүсуси сә'ј көстәрир, өз биликләрини тәкмилләшдирирләр.

Ејни заманда шакирдләрдә өз фикирләрини мүстәгил сөјләмәк вәрдишләри јараныр вә мөһкәмләнир. Онларда китабдан вә әләвә материаллардан истифадә етмәк, китаб үзәриндә ишләмәји бачармағ габилијјәти јараныр. Шакирд IX—X синифләрдә мүхтәлиф мөвзулу иншалары јазаркән чәтилик чәкмир, габағчадан јазылыб һазырланмыш кағызлардан көчүрмүр. Онун иншасы сөзүн там мә'насында тәфәккүрүнүн мөһсулу олур.

АЗƏРБАЙҶАН ДИЛИ ДƏРСЛƏРИИДƏ ИИША ЈАЗЫЛАРЫИ АПАРЫЛМАСЫ

Əфшан ЧАББАРОВА.

Бақыдақы 173 нөмрəли мəктəбин дил-ədəбијјат мұəллими

АзəрбайҶан дили үзрə јени програм вə дəрсликлəр мұəллимлəрин гаршысында мəктəблилərə дилин бұтүн кəзəлликлəрини јијəтəндирмəк имканы јарадыр.

Дил дəрслəриндə јарадычы ишлəрин сəмэрəли апарылмасы нитг һадисəлəринə вə фактларына марағы күчлəндирир. Ахы, А. А. Потєбијанын ифадəsi илə десəк: «Сəзүн мəнасы јалныз чүмлə дахилиндə ајдынлашыр, əлагəјə кирдији ифадəлəрдən ајры дүшмүш сəз əлүдүр, мəнасыздыр». Мəһз АзəрбайҶан дили дəрслəриндə апарылан иншалар шакирдлərə сəзлəрин арасында əлагə јаратмаға, мұһакимə јүрүтмəјə, мұəјјəн əшјаны, һадисəни тəсвир етмəјə имкан верир, онларын јазы габилијјəтини инкишаф етдирир. Əдəби иншалардан фəргли олараг бу јазылар һəјатла даһа чох бағлы олур.

Дил дəрслəриндə апарылан јазыларын бир нөвү инша— һекајəлəрдир. Бу нөв јазыларда шакирдə кичик бир сүжет верилир. Шакирд бу сүжети инкишаф етдирир, дəјишдирир. Инша—һекајəлəр дəрсин мұхтəлиф мəрһəлələриндə јаздырылыр, јахуд ев тапшырығы кими верилир. Мұəллим синфə кичик бир сүжет тəгдим едир:

Илк дəфə һиндэн чыхыб,

Јан-јərəсинə бахыб—

Чүчə бөчəк удандан

Чивилдəди биарам:

— Мəн истəсəм, лап Филин

Өзүнү дə ударам!..

Сонра о, бу ше'рə анд мұсаһибə апарыр. Һадисəнин баш

верə билəчəји јери шакирд тəсəввүрүндə ајдынлашдырыр. Кичик һəчмли иншалары јазаркən шакирдə əлава грамматик тапшырыг вермəк дə фəјдалы олур. Белə јазылар шакирди чох дə четинлијə салмыр. О, һадисəни истəдији кими инкишаф етдирир, ишлəдији мөвзуја анд мəлүматыны, мұшаһидəчилик вə јарадычылыг габилијјəтини кəстəрир: «Чил тојугун алтыча 12 јумурта гојулмушду. 20 күн кечдикдэн сонра јумуртардан бир-бир чүчəлэр чыхмаға башлады. Илк дəфə гара бир чүчə башыны габыгдан чыхартды. Бундан сонра даһа бир нечə јумуртанын да габыгы чатлады. Чил тојуг өз балаларына бахыб фəрəһлəнирди. Һәр јумуртадан чыхан чүчə јумшаг отун үстүнə дүшүрдү.

Күнлэр кечирди. Чүчəлэр бөјүјүб боја-баша чатдылар. Онларын арасында ловга бир чүчə варды. Һəмишə өзүнү тəрифлəјир, она анд олмајан ишлərə гарышырды. Бир күн чил тојуг балаларына деди:

— Ким кедиб мənə бир јемəли шеј тутуб кəтирсə, о мəним ən јахшы чүчəм олачаг.

Елə бу вахт онларын башы үстүндən бир бөчəк учурду. Ловга чүчədən башга, һамысы бөчəјин дэлынча гачды. О бири чүчəлэр нə гэдэр чалышдыларса, бөчəји тута билмəдилэр. Бөчəк исə тамамилə əлдэн дүшмүшдү. О бирдэн уча-уча кəлиб ловга чүчəнин габағына дүшдү. Чүчə чəлд ону кəтүрүб арасынын јанына кəтирди вə өзүнү өјүб деди:

— Көрүрсəнми, ана, мən истəсəм, лап Филин өзүнү дə ударам».

АзəрбайҶан дили дəрслəриндə апарылан иншаларын башга нөвү исə шəкил үзрə јазылардыр. Бу нөв јазылар һаггында истəр рус, истəрсə дə АзəрбайҶан дили методикасында, мətбуат сəһифələриндə чох јазылдығындан чыхышымда онун үзəриндə кениш дəјанмағы лазым билмирəm. Бу нөв јазылар бизим мəктəбимиздə дə кениш тəтбиг едилир. 4, 5, 6-чы синфлəрдə мұхтəлиф мөвзуларла əлагəдар шəкил үзрə иншалар апарылыр. Сифət вə ја фе'л тəдрис едилəркən синфдə шакирдлərə кичик һəчмли шəкиллэр пəјланыр. Онлар шəкли тəсвир едир, сонра јаздыглары иншада сифəтлəri, фе'ллəri, јахуд исимлəri тапыб, алтындан хəтт чəкирлэр. Белə јазылары ев тапшырығы кими вермəк дə фəјдалы олур. Јазылардан бирини мисал кəтирирəm: «Вјетнамын мənзэрəли кушələриндэн бири... Һәр тэрəф јашыл, кəзəl мешəликлə өртүлмүшдүр. Бурада һәр ағачын ајрыча кəзəллији вар. Мешəнин нчə

рисиндә хырда комалардан ибарәт кичик бир кәнд салыммышдыр. Бу кәндиң адамлары хошбәхтдирләр. Ахы, онлары сәһәрләр дүшмән тәҗарәләриниң дәһшәтли уғултусу дежил, бүлбүлләрин хош нәғмәси оҗадыр. Онлар адамы валех едән јашыл ағачлары вә көзәл чәмәнликләри көрүрләр. Нәмин мешәдә мави сулу чај да вардыр. О, кәндә даһа да көзәллик верир...».

Рабитәли нитг инкишафы үчүн гысаметражлы, мултипликасија филмләри үзрә инша јаздырмаг да чох фајда верир. Дил-әдәбијат мұәллимләри телевизија верилишләриниң имканларындан кениш истифадә етмәлидирләр. Бурада мұәллимә шакирддин әдәби мұһакимәләриндән чох, онун филмин мәзмунуну верә билмәк, чүмлә гурмаг бачарығы марагландырыр. 4—5-чи синифләрдән башлајараг шакирдләрә бу нөв иншалар тапшырмаг олар. Дәрс дедим VI «б», VII «в», VIII «в» синифләриндә бу нөв өјрәдичи јазыларә јери кәлдикчә мұрачнәт етмишәм. Ушаглар «Мешә сәјаһәтчиләри», «Дәмир тапынын сирри», «Пишијин еви», «Чәсур марал баласы» филмләриниң мәзмунуну јазмыш, онларын идејасы, сурәтләрин характеристикасы һаггында фикир жүрүтмәјә чәһд етмишләр. Филм үзрә тапшырыглар мұәјјән грамматик мөвзу илә әлагәдар ола биләр. VII синифдә бүтөв, јарымчыг, шәхсли, шәхссиз, адлыг чүмләләр тәдрис едиләркән филмләрдән мұәјјән фрагментләри, кадрлары тәсвир етмәји тапшырырам. Сөз јох ки, белә кадрларын тәсвириндә шакирд истәдији гәдәр адлыг, шәхсли, јарымчыг чүмлә ишләдир, һадисәнин тәсвирини реал, долғун вермәк үчүн дилин мұхтәлиф имканларындан истифадә едир: «Гарлы сылдырымлар. Мараллар учурумун үзәриндән бир-бир тулланырлар. Ајхо анасындан узагда иди. О да учурумдан тулланмаг истәди. Гачды, лакин гајанын кәнарында дајанды вә ашағы бахды. Ајхонун үрәји дүшдү. Ахы, о лап балача иди. Анасы она үрәк верди:

— Ајхо, чәсарәтли ол. Ахы, сән мәним гочаг баламсан.

Ајхо чәсарәтләниб гајадан атылды».

Мұәллим бу типли иншалары јохлама јазы дәрсләриндә ев тапшырығы кими верир, нөвбәти дәрсдә дә сечмә јолла 5—6 шакирд гијмәтләндирилир, јазыдакы сәһвләр ашкара чыхарылыр вә бүтүн синфин иштиракы илә редактә олунур.

Умумијәтлә, инша јазылар үчүн шакирд материал топламағы бачармалыдыр. Фабагчыл мұәллимләр тәбиәт тәсвиринә аид иншалары систем шәклиндә апарырлар. Мұәллим «Хәзән башлады» мөвзусуну јаздырмагдан бир һәфтә әввәл шакирд-

ләрә мұхтәлиф јазычыларын әсәрләриндән пајызын тәсвирини верән һиссәләр охујур. Евдә исә бу нөв парчалардан тапмаг тапшырылыр. Нөвбәти дәрсдә шакирдләрин бәдии әсәрләрдән сечдикләри парчалар охунур. Дәрсдән әввәл исә мұәллим ушаглары мәктәбјаны саһәјә апарыр, ағачлары мұшаһидә етдирир. Јазы лөвһәсинә јарпагларын тәсвирини верән табло асылыр. Бир тәрәфдә јазылыр: зоғалы, алов рәнкли, сары, јашыл, дарчыны, гызылы. Ушаглар ајры-ајры јарпагларын һансы ағачдан вә нә рәнkdә олдуғуну сөјләјирләр. Сонра шакирдләрә мәтн верилир, фе'лләри сечмәк тапшырылыр. (Фырланыр, төкүлүр, дүшүр, дөшәнир, сәпәләнир). Бу тапшырыг јеринә јетирилдикдән сонра шакирдләрә пајыз фәслинә аид кичик шәкилләр пајланыр вә онлара дејилир ки, 7 дәгигә мүддәтиндә шәклин тәсвирини версинләр. Мұәллим шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр ки, һәр һансы объекти, әшјаны ики чүр тәсвир етмәк олар: елми диллә вә бәдии шәкилдә. Нүмунә үчүн о, 5-чи синифләрин «Ботаника» дәрслијиндән 39-чу параграфы ачдырыр, хәзән мөвзусундан бир парча охутдурур: «Пајызда јарпаглар она көрә тәдричән саралыр, јахуд гызарыр ки, һаванын сојумасы вә ишығын азалмасы нәтичәсиндә јарпағын тәркибиндәки хлорофил дағылыр. Јарпагларын ләтиндә олан дикәр гырмызы вә сары рәнкли пластидләр исә дәјишилмәдән галыр».

Сонра мұәллим пајызә аид бир ше'рлә шакирдләри таныш едир:

Дурналар чәнуба јолланыр јенә,
Јарпаглар гызарыр, алланыр јенә,
Думан үфүгләрә салланыр јенә,
Јохса булудлармы јолуну азды?

Даһа пајызды...

Сөнбешик баланы учуртду гушлар,
Дәјишди донуну дүзләр, јохушлар,
Һәрдән нарын-нарын јаған јағышлар
Көјүн хәбәрини торпаға јазды—

Даһа пајызды...

Шакирдләрин хәзәнә аид лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн онлара бу мөвзуда ифадә дә јаздырмаг олар. Даһа сонра шакирдләрә һәр һансы ағачын тәсвирини вермәк тапшырылыр. Шакирдләр јалныз бундан сонра «Мән пајызы бу күн нечә көрдүм?» мөвзусунда инша јазырлар.

сы мектебдә (истәр тәдрис просесиндә, истәрсә дә синифдән харичдә) тәһсил алан ушагларымызын һармоник инкишафына көмәк едир, дилимизин зәнкин мәна инчәликләриндән бачарыгла истифадә етмәк ишини асанлашдырыр. Буна көрә дә биз һәлә дәрәсликнән эввәлләриндән мектебдә ваһид нитг режиминин јаранмасы үчүн сәј көстәрмишик. Фәнләр үзрә кечирилмиш методбирләшмәләрдә мүүллимләрлә сөһбәтләр апарылмыш, онларын бу саһәдәки ишләриндән данышылмыш, тәдрисин јүксәлдилмәси үчүн нитг режиминин нә дәрәчәдә әһәмијјәтли олдуғу нәзәрә чатдырылмышдыр. Гејд олунмушдур ки, шакирд әдәби-елми дилдә данышмағы мүүллимләрдән өјрәнир, ајдындыр ки, ваһид нитг режиминә эмәл едилмәси дә мүүллимдән асылыдыр. «Мән әдәбијјат мүүллими дејиләм, нитгимдә гүсур олса да, ејби јохдур, фикрими баша салырам, бәсдир» дејән мүүллимләрлә, һеч чүр разылашмаг олмаз. Бу мүүллимләр өзләринин ким олдуғларыны унудурлар. Ахы, мүүллим зијалыларын о дәстәсидир ки, һәм өјрәнир, һәм дә өјрәдир, нечә-нечә нәсилләрин мәһәви инкишафында биләваситә иштирак едир. О, һәр чәһәтдән нүмунә ола биләчәк јүксәк мәдәнијјәтли вәтәндашлар јетишдирир.

Ајры-ајры фәнн мүүллиминин нитгиндәки мәзмун мүхтәлиф ола биләр, лакин онун нитг просеси ваһид нитг нормалары чәрчивәсиндән кәнара чыхмамалыдыр. Онларын ишләтдикләри сөз вә чүмләр дилимизин грамматик ганунлары әсаһиндә тәртиб олунмалыдыр. Мүүллим коллективимиздә бу ишә лагејд мүнәсибәт бәсләјәнләрә дә раст кәлмәк олур. Онларын дәрсләрини динләдик, мәсәләнин маһијјәтини изаһ етдик, нәзәри-методик әдәбијјат охумаларыны мәсләһәт көрдүк. Дедијим мүүллимләрдән биринин дәрә просесиндә ишләтдији чүмләрә нәзәринизә чатдырмаг истәјирәм.

— Ким һазырдыр дәрәсә?—Сосиалист өлкәләрини ким сајар? ГИЈШ-нин үзвү олан өлкәләри ким сајар?

— Инди сән маа декинән көрүм, Монголустаң Халг Республикасы һансы өлкәләрлә әлагә сахлајыр?—Иранла бизим арамызда олан әлагәләр нечә әлагәләр олмалыдыр?

Көрүндүјү кими, бу мүүллимин нә орфографија, нә дә орфопеја гајдаларындан хәбәри вар. Белә тәртиб олунмуш суаллар шакирдләри дүшүнмәјә мәчбур етмир вә бәзиләриндә дә мәнтиги мүнәкимә јохдур. Белә һаллары нәзәрә алыб, ва-

һид нитг нормаларына мүнәфиғ һәр фәннә мәхсус нитг режиминин олмасы, мүүллим вә шакирдләрин бу режимә чидди эмәл етмәси вәчибдир.

Мектебдә ваһид нитг режим мүүллимләр тәрәфиндән, мүүллим вә шакирдләрин иштиракы илә јарадылыр. Тәрәфләрдән биринин бу ишә мәс'улијјәтсиз мүнәсибәти истәнилән нәтичәни әлдә етмәјә әнкәл төрәдир. Доғрудур, мүүллимләрин нитг режиминә риәјәт етмәси үзәриндә тәкчә нәзәрәтлә кифәјәтләnmәк мүмкүндүр. Лакин шакирдләрә нәзәрәтлә јанашы бир сыра инчәликләри баша салмаг, онларла эмәли әһәмијјәти олан иш апармаг лазымдыр. Биз буну нәзәрә алараг ашағыдакы чәһәтләрә хүсуси фикир веририк.

Мектебдә тәдрис олунан фәнләрин кејфијјәтини дурмадан јүксәлтмәк ваһид нитг режиминин мөһкәмләnmәсини сүр'әтләндирир. Һәр бир мүүллим чалышмалыдыр ки, мөвзу синифдә өјрәнилсин, шакирдләр һадисәләр һағгында дәрин билкәләрә малик олсунлар. Бу, шакирдләрин нәдән данышачағларыны мүјјәнләшдирир, мүстәгил мүнәкимәләр јүрүтмәјә имкан верир.

Јери кәлмишкән, бир мәсәлә үзәриндә әтрафлы данышаг. Мектебимиздә, хүсусилә һуманитар елмләрин тәдриси просесиндә бир зәрәрли чәһәт диггәти чәлб едир; бә'зи шакирдләр мөвзуну дәрсликдә олдуғу кими данышыр вә јазыр. Мүүллимләр чүнки белә олдуғда шакирдләрин јарадычылығ габилијјәти боғулур. М. И. Калинин, мәтни белә әзбәрләјиб данышанлара мүнәсибәт едәрәк демишдир ки, «сизин дүшүнчәниз ишләмир, јалныз дилиниз ишләјир».* Бу һәғигәти шакирдләрә билдирдикдән сонра онларын мүстәгил мүнәкимә јүрүтмәк бачарығлары ашкара чыхыр. Онлар дәрсликдән өјрәндикләрини өзләринә мәхсус бир үслубда ифадә етмәјә чалышырлар.

Биз мүүллимләр ана дилинин тәдрисиндә рабитәли нитгин инкишафына сојуг мүнәсибәт бәсләјир вә унудуруг ки, рабитәли нитг ваһид нитг режиминин әсаһыны тәшкил едир. Мектебимизин бә'зи јухары синифләриндә рабитәли нитгин вәзијјәтини јохларкән, әксәр мектебләримиздә көк салмыш бир нөгсанын шаһиди олдуғ: инша јазыларын чоху әдәбијјат дәрслигиндән көчүрүлмүшдүр. Дил-әдәбијјат мүүллимләринин нәзә-

* М. И. Калинин. «Коммунист тәрбијәси һағгында», Бақы, 1948, с. 50.

ринэ чатдырдыг ки, буна сон гојмаг үчүн шакирдлэри мүстә-гил дүшүнмәјә вадар едән чалышмаларын ичрасына чидди ја-нашсынлар. Елә олсун ки, нитг просесиндә шакирдлэрин ја-радычылыгы дујулсун.

Ана дилини өјрәнмәјин бүнөврәси аиләдә гојулур, буна көрә дә мәктәбә кәлән ушагларын нитги ејни сәвијјәдә олмур. Мүәллим коллективи шакирдлэрин данышыгындакы бу мүхтә-лифлији арадан галдырмалы, онлара чүмләни грамматик чә-һәтдән нечә гурмагы вә сөзүн (фикрин) тә'сир гүввәсини не-чә артырмагы өјрәтмәлидир. Чүнки бунлара јијәләнмәдән дүшүнчәлэри асанлыгла ифадә етмәк чәтинләшир, чүмләләр сәлис вә анлашыгылы олмур.

Шакирдләр һадисәлэри долгун, грамматик вә үслуби чә-һәтдән дүзкүн, лексикасына көрә зәнкин чүмләләрдә билдир-мәји бачармалыдырлар. Һәр һансы бир фикри дәгиг ифадә етмәк үчүн һәмин һөкмүн мәзmunуна ујгун сөзләр сечилмәли, бунлар мүәјјән синтактик тәртибатда динләјичијә чатдырыл-малыдыр. Синтактик тәртибатда әсас ролу фе'лләр ојнајыр, демәли, фе'лин семантикасы јүрүдүлән фикрә мүвафиг олма-лыдыр. Мәсәлән, IX синифдә «Мән кимә бәнзәмәк истәјирәм?» мөвзусунда апардыгымыз инша јазыда бир шакирд белә чүм-лә ишләтмишди: «Мән халгымызын икид оғлу Мөһди Һүсәјн-задәјә охшамаг истәрдим... О, доғма јерләрдән узагларда ин-санларын хошбәхтлији угрунда вурушду, азғын дүшмәнин күлләси илә өлдү». Икинчи чүмләдәки «өлмәк» фе'ли фикрин емоционаллыгыны зәифләдир. Бу фе'лин әвәзинә «чаныны гур-бан верди», «һәлак олду» фе'лләриндән бирини ишләтмәк оларды.

Нитгин гурулушу, фикрин ардычыллыгы ваһид нитг нор-маларына әмәл олунмасына хидмәт едир. Шакирд һадисәләр-дәки фактлардан һансыны өн плана чәкмәји вә икинчи дәрәчә-ли фактлары әсас мәсәлә әтрафында нечә топлајыб шәрһ ет-мәји бачармалыдыр. Бә'зи данышанлар мөвзу илә әлагәси ол-мајан фактлардан узун-узады бәһс едир, кәрәксиз мүһакимә-ләр јүрүдүрләр. Белә нитг просеси данышмаг (јазмаг) хати-ринә баш верир, мүндәрәчә зәифләјир. Шакирдлэрин нитгин-дәки бу нөгсаны арадан галдырмагы да мүәллим өјрәтмәли-дир. Ушаглар нечә данышачагларыны әввәлчәдән планлаш-дырмагы билмәлидирләр.

Шакирд евдә ади мәишәт үслубунда, мәктәбдә (дәрс про-сесиндә) исә әдәби-елми үслубда данышмалыдыр. Елми үслуб

үчүн дәгиглик башлыча әламәтләрдән биридир, бу үслубда да-нышан һәр фәннә мөхсус терминләрдән чох истифадә едир. Мүәллим шакирдләрә өјрәтмәлидир ки, онлар данышачагла-ры бәһсә аид терминлэри дүзкүн вә јериндә ишләтсинләр, бә'-зи чүмләлэри халис термин сөзләрдән гурмагы бачарсынлар. Һәр фәннин тәдриси заманы өјрәнилән јени терминләр (сөз-ләр) үзәриндә кениш изаһат иши апармаг, бу терминлэрин һәм мә'насыны, һәм дә тәләффүзүнү шакирдләрә ашыламаг ва-чибдир.

Ирәлидә дејиләнләрә әлавә олараг бир мәсәләни хатыр-латмаг истәрдик. Ваһид нитг режими шакирдлэрин дил мәдә-нијјәтини јүксәлтмәк лүзумуну доғурур. Дил мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәси исә өз-өзүнә мөхсус тәләбләр ирәли сүрүр. Бе-лә ки, јүксәк дил мәдәнијјәтинә наил олмаг үчүн шакирдләр дилин орфографик вә орфоепик ганунларындан јериндә исти-фадә етмәји билмәли, күлли мигдарда сөз еһтијатына малик олмалыдырлар. Буну нәзәрә алан мүәллимләримиз синифдән-харич гираәтә диггәтлә јанашыр, шакирдләрдә зәнкин сөз хә-зинәмизи өјрәнмәјә һәвәс ојадырлар. Әдәбијјат мүәллимлэри нәзәрдә тутулмуш әдәби-бәдии әсәрлэрин тәдрисинә хүсу-си фикир верир: нәср әсәрлэрини нағыл, нәзм әсәрлэрини әз-бәр өјрәнмәји тәләб едирләр. Бу да һәгигәтдир ки, чохлу ше'р биләнлэрин нитгиндә гүсур нәзәрә чарпмыр, онлар фикри ифа-дә етмәкдә чәтинлик чәкмирләр.

Шакирдләр дәрси данышанда вә ја мүәллимлә сөһбәт едәндә диалект вә шивәләрә мөхсус сөзләр ишләтмәлидир-ләр. Бу мүһүм тәләбә ријәт олунмадыгда, нитгин режими позулур. Бә'зи шакирдләр нитг просесиндә **попаг, гуча, ба-жы, мана, кәлер** вә саир сөзлэри ешитдиклэри кими тәләффүз едир, нитги зибилләјирләр. Беләлэринә изаһ етмәк лазымдыр ки, диалект сөзләр һәр вахт ишләдилмәз, бунлардан әдәби әсәрләрдә сурәтлэри фәрдиләшдирмәк мөгсәди илә истифадә олунур. Буну дилимизә рус дилиндән кечмә сөзләрә дә ша-мил етмәк мүмкүндүр. Чүнки шакирдләр **ручка, мел, чернил** вә саир сөзлэри рус дилиндә ишләндији кими дејир вә јазыр-лар.

Мүәллимлэрин башлыча вәзифәси дилиндә бу чүр гүсур-лар олан шакирдлэрин нитгини тәсһиһ етмәкдән ибарәтдир.

ДИЛ ВӘ ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНИН ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИНДӘ ШАКИРД ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН ИНКИШАФЫ ҮЧҮН ИСТИФАДӘ ЕДИЛӘЧӘК СИНИФДӘНХАРИЧ ТӘДБИРЛӘР

Нурпаша БҮММӘТОВ,

педагожи елмләр намизәди, Шәки районунун Оху
дәндәндеки орта мәктәбин дил-әдәбијат мұәллими.

Инди дил-әдәбијатын тәдриси илә әлагәдар шакирд-
ләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн фәјдалы методларын
мүәјјәнләшдирилмәси тәдрис просесиндәки башлыча проб-
лемләрдән биридир. Шакирдин нитгдә бурахдыгы нөгсанлар,
шүбһәсиз, фикирдәки гүсурларла, мәзмуна ујғун форманын
сечилмәси илә бағлыдыр. Шакирд нитгини инкишафы үчүн
данышыг вә јазыдакы үслуб сәһвләринин арадан галдырыл-
масы, лүгәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси башлыча мәсә-
ләдир. Бунунла бәрабәр, програм үзрә ајры-ајры мөвзуларын
фәјдалы методик үсулларла тәдриси, синифдәнхарич охунун
шакирд билијинә ујғун үсул вә пријомларла тәшкили рабитә-
ли нитг вәрдишләринин инкишафы үчүн фәјдалы олмалыдыр.

Чүнки мүасир методлардан, габагчыл мұәллимләрин јак-
шы иш тәчрүбәсиндән истифадә үсуллары шакирдләрдә һәјат
тәчрүбәсинин, дәркетмә габилијјәтинин инкишафына көмәк
едир. Шакирд объектив аләмин бу вә ја дикәр сәһәсини дүз-
күн, мәгсәдәујғун шәкилдә гаврамағы вә ону (гаврадығыны)
әдәби дил нөгтеји-нәзәриндән әкс етдирмәји бачардыгы заман
нитгинин долғун вә мәзмунилу олмасы үчүн мадди имкан ја-
радылмыш олур. Шакирд бу вә ја дикәр грамматик катего-
ријаја аид мисаллардан, мүхтәлиф синтактик әлагә формала-
рыннан истифадә едәрәк мүстәгил данышыр вә јазыр.

Буну нәзәрә алараг, мәктәбимиздә дил-әдәбијатын тәдри-
си илә әлагәдар вә синифдәнхарич оху мәшғәләләриндә аша-
ғыдакы үсул вә пријомлардан даһа чох истифадә едирик.

1. Мә'лумдур ки, шакирд дурғу ишарәләри, орфографик
вә орфосепик гәјдалара аид дәрин билик газандыгдан сонра,
ифадә вә ишә јазыларда сөзләрдән, чүмләләрдән дүзкүн ис-
тифадә едә биләриләр. Буна көрә дә Азәрбајчан дилиндән ком-
ментаријалы јазыларда—хәбәрдарлыгылы имла, сечмә имла
вә јохлама имлалардан шакирд аилајышынын дәринләшмә-
синә наил олмаг үчүн јеки методик пријомлардан истифадә
едирик.

Мәктәбимизин зәнкин радио говшагындакы Азәрбајчан
ССР Назирләр Советинин Дөвләт Телевизија вә Радио Вер-
лишләри Комитәси тәрәфиндән мұкафат верилмиш ири һәчм-
ли магнитофонлар, тәдрис магнитофонлары, сәскүчләндиричи
апаратлар, радио, синифләрдә мүстәгил верилишләр үчүн апа-
ратлар, микрофонлар-вардыр.

Радио говшагында олан 65 мин метр магнитофон лентинин
бир һиссәсинә лүгәт үзрә, хәбәрдарлыгылы, изаһлы вә јохлама
имла мәтнләри јазылмышдыр. Бу имлаларын бир һиссәси
методист-алим Ә. Әфәндизадә вә методик чәһәтдән дүзкүн
диктә едән мұәллим тәрәфиндән јазылмышдыр. IV—VIII си-
ниф шакирдләри һәр һансы грамматик мөвзуја аид бә'зи имла-
лары синифләриндә радиодан ешитмәклә јазырлар. Бу, ша-
кирдләрдә диггәтлилик, һәссаслыг габилијјәтинин дәринләш-
мәсинә, паралел синифләрдә онларын билик сәвијјәсинин дүз-
күн мүәјјәнләшдирилмәсинә, дәрсдәнкәнар вахтларда тез-тез
имла јазылар апарылмасына имкан јарадыр.

2. Мәктәбимизин радио говшагында IV—X синифләрдә
тәдрис едилән ше'рләр, поемалар, нәср, драм әсәрләриндән
парчалар, мүасир Азәрбајчан әдәбијатындан көркәмли сәнәт-
карларын хатирәләри јазылмыш 200-дән чох вал вардыр. Һәм
ајры-ајры әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар, һәм дә дәрсдәнкә-
нар мәшғәләләр заманы радио говшагындакы бу валлардан
истифадә олунур. Шакирдләр бачарыгылы артистләрин нит-
гиндә бәдни әсәрләри вә јазычыларын өз дилиндән хатирәлә-
рини һәвәслә динләјирләр.

3. IV—VIII синифләрдә рабитәли нитгин вә јарадычылыг
габилијјәтинин инкишафы үзрә ишләрин мүвәффәјијјәтли шә-
килдә тәшкили үчүн грамматиканын тәдриси просесиндә ја-
радычы тапшырыгларын мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Буна кө-
рә дә IV—VIII синифләрин Азәрбајчан дили дәрсләриндә ве-
рилмиш сөзләр әсасында, шәхси тәәсүрат, һәјат тәчрүбәси вә
мүшәһидәләрлә әлагәдар, әдәбијат материаллары әсасында,
шакирдләрин јарадычы тәхәјјүлүнә әсасланан вә шәкилләр

үзрә гысаһәчмли иншалардан мүнтәзәм истифада едилір. Бу мәгсәдлә шакирдләрдә мүстәгил ириһәчмли иншалар јаратмаг габилитјетинин инкишафы үчүн зәмини јарадылыр. Ириһәчмли инша јазан шакирд мөвзуну дәрк етмәли, мөвзуја ујгун материал сечмәли вә ону системә салмалы, инша мөвзусунун характеринә ујгун форма сечмәлидир.

Иншанын гурулушча мүкәмәллијини тәмин етмәк үчүн шакирд фикрини мүәјјән етдији форма дахилиндә дүзкүн, әсасландырылмыш шәкилдә ифада етмәји бачармалыдыр. Иншада ваһид вәһдәт һалында мәзмун ифада едилмәли, фикирләрин хронологи ардычыллыгла тәсвири нәзәрә алынмалы, јаыда кифајәт гәдәр дил ваһидләриндән—сөзләрдән истифада олунмалыдыр. Иншада дилин бәдии тәсвир васитәләриндән јериндә истифада олунмалы, јаыда чүмлә, абзас вә компонентләр мәнәча бир-биринә бағланмалы, «түфәјли» сөзләрин ишләнилмәсинә, ејни фикрин мүхтәлиф чүмләләр дахилиндә тәкрарына имкан верилмәмәлидир.

Буна һанл олмаг үчүн һәм дил вә әдәбијјат дәрсләриндә, һәм дә синифдәнхарич апарылан педагожи ишләр бир-бири илә әлагәләндирилмәлидир.

Мәһз буну нәзәрә алараг, мән дил-әдәбијјат дәрсләриндә мөвзунун характеринә ујгун олараг, шакирдләрлә мәшғәләләр тәшкил едир, мүхтәлиф нөв иншалар јаздырырам.

Шакирдләрин синифдәнхарич бахдыглары кино-филмләр-дәки сурәтләрин, әһвалатларын, һадисәләрин тәсвири үсуллары һаггында шакирд иншалары, онларча јарадычылыг габилитјетинин инкишафына көмәк едир.

Дил-әдәбијјат дәрсләриндә тәдрис едилән мөвзуларын характеринә ујгун гысаһәчмли вә ириһәчмли иншалардан мүн-тәзәм истифада едилмәси илә шакирдләрин мүстәгил мүһакимә жүрүтмәк габилитјәти, рабитәли нитги инкишаф едир, онларын јени охудуглары бәдии әсәрләр һаггында мүстәгил фикир сөјләмәси үчүн имкан јарадылмыш олур.

Билдијимиз кими, синифдәнхарич оху дәрсләри һәлә биринчи синифдән башланыр.

Шакирдләрин синифдәнхарич охусу үчүн әһәмијјәтли олан бәдии әсәрләрин сијаһысы да республикамызын көркәмли методист алимләри тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмишдир.

Башлыча мәсәлә ондан ибарәтдир ки, синифдәнхарич оху илә әлагәдар шакирдләрин мүстәгил дәркетмә габилитјетинин, рабитәли нитгинин инкишафы үчүн фајдалы методик үсуллар-

дан истифада едәк. Буна көрә дә мәктәбимиздә II синифдән башлајараг, шакирдләр охудуглары бәдии әсәрләр һаггында өз фикирләрини јазырлар.

Шакирд II—III синифләрдә мүәллимин мәсләһәти илә өз биллик сәвијјәсинә ујгун бәдии парчаны охујур, мәзмунуну јаыыр, әсәрдә һансы мәнфи вә мүсбәт сурәтләр олдуғуну гејд едир. Шакирдләрдә рабитәли нитгин инкишафы үчүн әһәмијјәтли олан бу методик иш X синфә кими давам етдирилир. Буна көрә дә шакирдләримиз VIII—X синифләрдә мүәллимләрин мәсләһәти илә синифдәнкәнар охудуглары һекајә, повест вә ја романлар һаггында мүстәгил ресензија тәртиб едир—рәј-инша јазырлар.

Шакирдләрин синифдәнкәнар јаздыглары рәј-иншалар мүнтәзәм јохланылыр вә дәрнәк мәшғәләләриндә мүзакирә едилір.

Бу дәрс илинин кечән дөврүндә VIII—X синиф шакирдләри синифдәнкәнар вахтларда 210 бәдии әсәр һаггында мүстәгил рәј-инша јазмышлар. Бу рәј-иншаларын бир һиссәси радио говшағында лентә јазылмышдыр.

Шакирдләр онларын јарадычы ишини өз сәсиндә еши-дирләр.

Бәзи јени бәдии әсәрләр һаггында јазылмыш рәј-иншалар һәмин әсәрләрин мүәллифләринә көндәрилир.

Кечән дәрс илинин III рүбүндә Чәмил Әлибәјовун «Мәним аналы дүнјам» романы, Б. Бајрамовун «Онун көзләри» повести, Видади Бабанлынын «Вичдан сусанда» романы, «Кәлин» повести, Әли Вәлијевин «Зәнкәзур гарталлары» әсәри, «Тәзәкүл» повести, Халидә һасилованын «Сулар дурулур» повести һаггында јазылмыш рәј-иншалар бу әсәрләрин мүәллифләринә көндәрилмишдир.

Мәктәбдә әдәбијјат дәрнәјинин мәшғәләләриндә дә шакирд јарадычылыгы илә әлагәдар мәсәләләрә даһа кениш јер верилир. Буна көрә бәзи шакирдләримиз ше'р, һекајә, очерк вә хырда тәнгиди мәгаләләр јазырлар. Биз бу шакирд јарадычылыгы нүмунәләрини дә лентә јазыр, тез-тез радиода сәсләндиририк.

ТЭКРАР СУАЛ ЧҮМЛЭЛЭРИ НАГГЫНДА

Ч. АХУНДОВ

Азәрбајҗан Педагожи Харичи Дилләр Институтунун баш мүәллими,
филоложн елмләр намизәди

Орта мәктәбин грамматика дәрсликләриндә суал чүм-
ләләринә даир верилән мәлумат, јалныз һәмин чүмләләрин
гурулушча нөвләринә әсасланыр. Суал чүмләләринин ифадә
мәгсәдинә вә характеринә көрә хүсусијјәтләри исә дәрслик-
ләрдә изаһ едилмир.

Суал чүмләләринин характеринә көрә нөвләриндән бири
олан тәкрар суаллар, һәинки мәктәб грамматикасында, һәтта
али мәктәбләр үчүн јазылмыш дәрсликләрдә дә өз изаһыны
тапмамышдыр. Буна көрә дә тәкрар суал чүмләләриндән
бәһс едилмәсини Азәрбајҗан дилини тәдрис едән мүәллим-
ләримиз үчүн һејирли һесаб едирик.

Бүтүн дилләрдә олдуғу кими, мүасир Азәрбајҗан дилин-
дә дә суал чүмләләри өз маһијјәти вә характеринә көрә ики
шәкилдә ола биләр:

1. Илкин суаллар. 2. Тәкрар суаллар.

Илкин суаллар тәкрарла әлагәси олмајан суаллардыр.
Мәсәлән, ичәри кирән бир нәфәри танымајанда онун һаггы-
да мүхтәлиф суаллар верә биләрик:

— Кәлән кимдир?—Чаваддыр.

— Бу шәһәрдә јашајыр?—Бәли.

— Сәнәти нәдир?—Сүрүчүдүр.

Бу вахта гәдәр суал чүмләләри һаггында мөвчуд олан
фикирләр дә мәһз бу гәбилдән олан илкин суаллара мәхсус-
дур.

Азәрбајҗан дилиндә ишләнән тәкрар суалларда илкин
суаллардан фәргли олараг, хүсуси суал васитәләри (морфо-

ложн вә ја синтактик) олмур, лакин бунула белә онлар бир-
сыра хүсусијјәтләринә көрә илкин суаллардан әһәмијјәтли
дәрәчәдә фәргләннр. Бу хүсусијјәтләр әсасән ашағыдакылар-
дан ибарәтдир:

I. Тәкрар суалларын илкин суаллардан фәргләнән, өзүнә-
мәхсус суал интонасијјасы олур.

II. Тәкрар суаллар мәтн (контекст) дахилиндә ишләннр
вә әсасән мәтн дахилиндә мүәјјәнләшдирилә билнр.

III. Тәкрар суалларын өз ифадә мәгсәди олур.

Дилимиздә мөвчуд олан тәкрар суаллары ифадә мәгсә-
динә вә гурулушуна көрә үч нөвә ајырмаг олар:

1) Хүсуси тәкрар суаллар. 2) Нидалы тәкрар суаллар.

3) Тәкрар сорғулу суаллар.

Ашағыда бу нөвләрнн һәр бирини мүасир бәди и әдәбиј-
јатдан алдығымыз мисаллар әсасында шәрһ етмәјә чалышаг.

Хүсуси тәкрар суал

Хүсуси тәкрар суал ејни суалын ејни шәхс (данышан)
тәрәфиндән бир нечә дәфә тәкрар едилмәсиндән ибарәтдир.
Белә суаллар һәм әмр-тәләб, һәм дә хаһиш-рича мәғамында
ишләннр.

Хүсуси тәкрар суаллар әмр-тәләб мәғамында ишләнәр-
кән ашағыдакы хүсусијјәтләрә малик олур.

Бә'зән данышан шәхс илк дәфә вердији суалына һеч бир
чаваб алмыр. Мүсаһибин илк дәфә сорушулан суала чаваб
вермәдијини јә'гин етдикдән сонра, данышан һәмин суалы
икинчи дәфә, бә'зән дә үчүнчү дәфә тәкрар етмәли олур. Мә-
сәлән:

Нәһајәт, Софи Иранпәрәст ә'лаһәзрәтин сәси-
ни ешитди:

— Бу күн нә күнүдүр?

Көзләмәкдән јорулмуш Рза хан әсәбиләшди:

— Бу күн нә күнүдүр, сорушурам?

Рза хан бир дә гышгырды:

— Кар дејилсиниз ки, бу күн нә күнүдүр?

(М. Ибраһимов, «Кәләчәк күн», сәһ. 584).

Бә'зән данышан өз суалына чаваб алса да, чаваб ону
гане етмир вә суалы бир дә тәкрар етмәли олур. Мәсәлән:

— Бәс бу гапыны нә үчүн ачдын?

— Ичәридән сәс кәлди, дедим бәлкә огрудур, она көрә дә ачдым.

— Гулаг асырсанмы? Мән сәндән сорушурам, бу гапыны нә үчүн ачдын?

Онун көзләри јанырды. Анчаг дөшүндән көрүнән синәсиндәки түкләрин һәр бири әждаһа кими дајанмышды. Тез-тез нәфәс алыр вә көзүнү гырпмадан мөндән чаваб көзләјирди:

— Гапыны нә үчүн ачдын?

Нәһәјәт, мән чаваб вермәјә мачал тапыб дедим:

— Гапыны ачдым ки, көрүм ичәридә ким вар... (С. Рәһимов, Әсәрләри, I ч. сәһ. 22).

Әмр-тәләб мөгамында ишләнән хүсуси-тәкрат суалларда адәтән сәс кетдикчә јүксәлир. Һәр дәфә тәкрат олунан суал јени модал кейфијәт кәсб едәрәк әмрә чеврилир. Бу әмр-суал мүсаһибиндән гәти чаваб тәләб едир.

Хаһиш-рича мөгамында ишләнән хүсуси-тәкрат суал, әмр мөгамында ишләнән хүсуси-тәкрат суалдан әсасән бир чәһәтлә фәргләнир. Әкәр әмр мөгамында ишләнән хүсуси тәкрат суалда сәс кетдикчә күчләнир вә суала чаваб верилмәси һәр дәфә гәти шәкилдә тәләб едилридисә, хаһиш-рича мөгамындан ишләнән хүсуси-тәкрат суалда сәс, кетдикчә алчаламаға мејл едир вә чүмләннин ифадә тәрзи суала чаваб верилмәси үчүн әмр дејил, рича едилмәсини көстәрир. Мәсәлән:

1. Мән бу күнүн нә мүнасибәтлә бајрам едилдијини билмирдим вә сорушмаға да утанырдым. Хејли тәрәддүдән сонра башгалары ешитмәсин дејә, лап јавашдан Инчијә дедим:

— Бу күн нә бајрамыдыр?

Инчи гашларыны галдырыб мәним үзүмә бахды.

— Дејирәм ки, бу күн нә бајрамыдыр?

О, мәним гулағыма әјилиб бәркдән деди:

— Бејнәлхалг кәнчләр күнү...

(С. Рәһман, Әсәрләри, I ч., сәһ. 36).

2. Мәшәдибәјлә јолдашлары бир дә һәјәтә чыханда, Аслан сәбир едә билмәди:

— Мәшәди дајы, бәс о нә вахт кәләчәк?

Бу дөмдә күчәдән чапараг кәлән ат ајагларынын сәсини ешидиб, о тәрәфә бојландылар. Аслан:

— Аһа, полис рәнсидир,— деди.— Һәриф, адамларын чохлагундан горхуја дүшдү.

— Даһа о кәлмәз, һә?

Лакин атлыларын һеч бири мәсчид һәјәтинә кирмәди. «Бу мәл'унлар олан јерә Светәјев јолдаша ајаг басмаз» дејә, һәјәчанла дүшүнән Аслан өз суалыны пычылты илә тәкрат еләди:

— Даһа о кәлмәз, һә?

— ...О чохран бурададыр, билдин?

(Ғ. Мөһди, «Сәһәр», сәһ. 64).

Хүсуси-тәкрат суаллар контекстдән ајрыларса, онларын тәкрат олундуғуну мүәјјән етмәк олмаз. Икинчи, үчүнчү дәфә тәкрат едилмиш суалларын бир-бирилә бағлы олан интонасија фәргләри олур. Бу фәргләри, мә'нача бири дикәрилә әлагәдар олан әввәлки чүмләләрлә вәһдәтдә, һәм дә үмуми контекстин дахилиндә тәкрат едилмиш шәкилдә ардычыл динләмәклә ашкар етмәк олур.

Нидалы тәкрат суаллар

Нидалы тәкрат суаллар адәтән мүсаһиб тәрәфиндән верилир. Бу суаллар тәәччүб, һејрәт, истәһза билдирмәклә јанашы, чохла вахт данышаны өз фикрини изаһ етмәјә вә ја дејини бир дә тәкрат етмәјә, бә'зән дә тәсдиг етмәјә сөвг едир. Мәсәлән:

1.Бир илдир ки, Гыровдағда ишләјирәм.

— Гыровдағда?

Вагифә бу ан санки дүнјаны бәхш етдиләр.

— Бәли, мән Гыровдағ саһәсиндән елми әсәр јазмаға башламышам.

(«Азәрбајчан» журналы, 1966, № 3, сәһ. 14.)

2. О, баш үстә, бу, баш үстә, кәллә үстә, көзгаш үстә, динлә мәни, доғру дүшүн мән дејәни, бу күн ахундкилдә тој вар.

— Тој вар?

— Бәли, бәли, тој вар, јығышыб вәләдүзналар, хәлвәт-хәлвәт, кизли-кизли өтүрүрләр...

(С. Рәһман, Әсәрләри, I ч. сәһ. 368).

Бу мисалларын биринчисиндә «Гыровдағда?» суалы тәәччүб билдирмәклә јанашы, данышанын фикрини бир гәдәр изаһ етмәјә, икинчи вә үчүнчүсүндә «Тој вар?» суалы тәәч-

4. Сифарыш 622

49

чүб билдирмәклә жанашы, данышаны бајагкы фикрине бир дә тәсдиг етмәжә сөвг етмишдир.

Хүсуси тәкрар суаллардан фәргли олараг, нидалы тәкрар суаллар чүмләнни изаһата даһа чох еһтијачы олан вә тәәччүб догуран үзвүнүн тәкрар олунамасыны тәләб едир. Мәсәлән:

Гурбан—...Һә... Јахшыдыр? Инди көрәк нә едәчәксән? Киминлә данышачагсан? Кими севәчәксән? Рүстәм дә өлдү.

Сәријјә—Нечә?! Рүстәм дә өлдү!

Гурбан—Чаны да чыхды.

(Ғ. Ғаббарлы, Эсәрләри, I ч. сәһ. 33).

Дилимиздә нидалы суаллар, «нечә», «нә» суал сөзләри вә «нечә јә'ни» сабитләшмиш ифадәси илә дә данышана чатдырыла билир. Бу васитәләрдән «нечә», «нә» суал сөзләри аид олдуғлары сөз вә ја чүмлә илә һәм гоша, һәм дә мүстәгил ишләнә билир. Лакин «нечә јә'ни» сабитләшмиш ифадәси һәмишә аид олдуғу сөз вә ја чүмлә илә гоша ишләнир вә оңлардан әввәлдә дурур. Мәсәлән:

1. Шәчәрәт—Вәзир?!

Вәзир—Мәнәм, мән бинәва.

Рамо—Нечә јә'ни сиз вәзирсиниз?!

Вәзир—Бәли, мән Шаһ Әләмкирин вәзирјәм.
(«Азәрбајчан» журналы, 1964, № 1, сәһ. 109).

2. Нә гәдәр ки, кеч дејил кәрәк Гөнчәни көтүрүб кедәсән Турачлыја.

Мүрсәл узандығы јердән дик атылды.

— Нечә? Гөнчәни көтүрүм кедим Турачлыја?!

— Бәли.

(Ә. Вәлијев, «Турачлыја кедән јол», сәһ. 164).

Нидалы тәкрар суаллар тәәччүб, һејрәт, истеһза вә бу кими чәһәтләри билдирмәклә жанашы, бә'зән чүмләдә «белә шеј олармы?», «белә шеј олмаз», «бу нечә ола биләр?», «бу нә демәкдир?»—кими мә'налары да әкс етдирир. Мәсәлән:

Забит—Нараһат олмајын, чәнаблар, биз ону кизлин апарачағы. Анчаг иш бурасындадыр ки, сиз бујурдуғунуз јердә Ханым Шәчәрәт јохдур.

Шаһ—Нечә јә'ни јохдур?!

Забит—Бәли, ә'лаһәзрәт, јохдур. Мән бир аз әввәл Шәчәрәтин олдуғу харабаја кетмишдим.

(«Азәрбајчан» журналы, 1964, № 1, сәһ. 118.)

Тәкрар сорғулу суал

Тәкрар сорғулу суал әсасән үч һалда ишләнир.

I. Бә'зән данышанын сөзләри мүсаһибә чатмыр, о, дејилмиш сөз вә ја чүмләни ајдын тәсәввүр едә билмир. Белә һалларда мүсаһиб вердији суалла данышанын бајаг сөјләдијини бир дә тәкрар етмәк зәрурәти олдуғуну она билдирир. Даһа садә десәк, тәкрар сорғулу суалын бу нөвү, дејиләнни бир дә тәкрар едилмәси үчүн верилир. Мәсәлән:

1) Ај јолдаш, өзүнү нијә елә гурутмусан? Кәл әлини ишә гат, — дејә Нәчәф она саташды.

Хәјалы узағларда олан Ширзад онун сәсини ешитди, лакин сөзләрини анламады.

— Нә дедин?

— Ә, ә, нә дејәчәјәм? Ону дејирәм ки, бу столу дүзәлтмәк лазымдыр. Јохса јенә ше'р јазырсан?

(М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг», сәһ. 79).

2) Наркилә—Һәмишә мән кәләндә сизин ја ишиниз олур, ја јығынчағыныз (күлүр). Мәктәбдә «ичлас вар» дејән кими «ч»ын јанына «р» гојурдум.

Һәсәнзадә—Нејләјирдиниз?

Наркилә (бәркдән күлүр)—Ғачырдым.

(«Азәрбајчан» журналы, 1965, № 7, сәһ. 65).

3) Таһир—Бурада дејибләр ки, ач тојуг јухусунда дары көрәр. Ај Мөһсүн, кишинин хејир ишини хејрата дөндөрмә!

Мөһсүн—Кимә хәбәр көндөрмә?

Таһир—Хејир а... Кәблеји гызыны әрә верир.

(М. С. Ордубади, «Беш манатлыг кәлин», сәһ. 40).

Белә суаллар данышанын бајагкы ифадәсинин, мүсаһиб тәрәфиндән анлашылмадығына көрә, бир дә тәкрар олунамасына хидмәт етдији үчүн онлары «Анлашылмајаны тәкрар үчүн суал» адландырмаг олар.

Анлашылмајаны тәкрар үчүн верилән суалда данышанын ифадәсинин нәдән ибарәт олдуғу мүсаһиб үчүн намә'лум галдығындан, һәмин ифадәнин данышан тәрәфиндән башга сөзләрлә дә олса, әсасән, ејни мәзmunла тәкрар едилмәси лазым кәлир.

II. Бә'зән мүсаһиб, данышанын нә дедијини ешидир вә баша дүшүр; лакин дејиләнләрин дүзкүн ешидилдијинә вә

дүзкүн баша дүшүлдүүнө шүбһә едир. О, шүбһәдән чыхмаг чүн мүсаһиб, данышанын ифадәсини тәкрар едәрәк суал верир. Данышан һәмнин суала вердији чавабла онун мүсаһиб тәрәфиндән дүзкүнмү, сәһми баша дүшдүүнү тәсдиг вә ја инкар едир.

1) — Адын нәдир?

— Әһмәд Сајил.

— **Зајил?**

— Хејр, хејр, Сајил.

(Н. Мейди, «Сәһәр», сәһ. 303).

2) Һүсејнәли—Јахшы, кечин әјләшин. Амма кәрәк даһа мәни бағышлајасыңыз, чајы кәрәк өзүм сүзәм. Ушаглар ЗАГС-а кедиб.

(Кәблә Һүсејнәли кедир).

Мөһсүн—Нечә? Нечә? Ушаглар саггыза кедиб?

— Јох, ај киши, јох!

(М. С. Ордубади, «Беш манатлыг кәлин», с. 40).

Бу нөв суаллары хүсусијјәтләринә кәрә «шүбһәдән чыхмагдан өтрү дејиләнин тәсдиг вә ја инкар едилмәси үчүн тәкрар суал» адландырмаг олар.

III. Тәкрар сорғулу суал чүмләсинин елә бир нөвү дә вар ки, бурада суалын кимә јөнәлдијини вә мүсаһиб тәрәфиндән дүзкүн баша дүшүлүб-дүшүлмәдијини дәгигләшдирмәк лазым кәлир.

Бурада характерик чәһәтләрдән бири дә суала чаваб верилмәсиндән ибарәтдир.

1) — Бунун ахыры вар, ја јох?

— **Ахыры?** Кәрәк тез олсун.

(Н. Мейди, «Сәһәр», сәһ. 71).

2) Балаш—Севил, көзлә! Сән бу һалда һара кедә биләрсән?

Севил—Һара?.. кедәчәјәм. Мән һәр күн гәлбими сатачаг, бејнимә једирәчәјәм. Сағлыг олсун.

(Ҷ. Чаббарлы, Әсәрләри, II ч. сәһ. 47).

3) Дөјүлмәк истәјирсән?

— Мәнми?

(Н. Мейди, «Сәһәр», сәһ. 177).

Белә суал чүмләләрини данышанын суалыны дәгигләшдирмәк үчүн тәкрар сорғу-суал адландырмаг олар.

АҒЧАБӘДИ РАЈОНУ ШИВӘЛӘРИ ШӘРАИТИНДӘ ӘВӘЗЛИЈИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

И. К. ГУЛИЈЕВ

Степанакерт Педагожи Институтунун мүәллими

Үмүмтәһсил мәктәбләриндә әвәзлијин тәдрисини шүүрлу вә елми әсаclarла мәнимсәтмәк үчүн мүһүм васитәләрдән бири дә әдәби дилимиздәки әвәзликләри диалект вә шивәләримиздәки әвәзликләрлә гаршылыгылы сурәтдә өјрәтмәкдән ибарәтдир.

Мә'лумдур ки, шакирд мүәјјән диалект вә ја шивә шәраитиндә јашадығындан өз нитгиндә бир сыра диалект вә шивә хүсусијјәтли сөзләрлә јанашы, јерли диалектә вә шивәјә мөхсус әвәзликләрдән дә истифадә етмәли олур. Дилимизин тарихи илә бағлы олан бу диалект вә шивә фактлары чох һалда мүасир Азәрбајчан әдәби дилимизин нормасына ујғун кәлмәдијиндән, шакирдләрин әдәби дилә јијәләнмәсини чәтинләшдирир. Тәчрүбә көстәрир ки, мүәллим әдәби дилимизин нормаларына ујғун кәлән вә јахуд кәлмәјән шивә фактларыны әдәби дилдә гаршылыгылы сурәтдә өјрәтсә, шакирдләрин әдәби дилә јијәләнмәләрини даһа тез тә'мин етмиш олар. Одур ки, мүәллим һәр бир мөвзунун тәдриси заманы онунла бағлы олан белә диалект вә ја шивә фактларыны гаршылыгылы мүгајисәдә өјрәтмәјә сә'ј көстәрмәлидир.

Мүәллим әвәзлик бәһсини кечәркән әвәлчә шакирдләрин нитгиндә ишләнән јерли диалект вә шивә хүсусијјәтли әвәзликләрлә әдәби дилимиздәки әвәзликләрин охшар вә фәргли чәһәтләрини диггәтлә нәзәрдән кечирмәли, әвәзлијин тәдриси заманы бу охшар вә фәргли чәһәтләри баша салмалы, әдәби дилимиздә ишләнмәси мәғбул сајылмајан јер-

ли диалект вә шивә хусусијјәтли әвәзликләрини шакирд ит- гиндә ишләнмәмәси үчүн мүхтәлиф васитә вә үсуллардан истифадә етмәлидир.

Ағчабәди рајону мәктәбләриндә дәрә дејән Азәрбајҗан дили мүәллимләри унутмамалыдырлар ки, башга диалект вә шивәләримиздә олдуғу кими, Ағчабәди рајону шивәләриндә дә әвәзликләр башлыча олараг әдәби дилимиздәки әвәз- ликләрдән фонетик чәһәтдән фәргләнир. Бу фәрг өзүнү даһа чох шәхс әвәзликләринин һалланмасында, ишарә вә гејри- мүәјјән әвәзликләрдә көстәрир.

Ағчабәди рајонунун бүтүн мәктәбләриндә мүәллим шәхс әвәзликләринин тәдриси заманы өјрәтмәлидир ки, јерли ши- вәмиздә шәхс әвәзлијинин биринчи вә икинчи шәхс тәк вә чәми әдәби дилимиздә олдуғу кими (мән, биз, сән, сиз) ифадә едилир.

Јастыјол кәндиндән башга, галан кәндләрдә дәрә дејән мүәллимләр шакирдләрә баша салмалыдырлар ки, јерли ши- вәмиздә үчүнчү шәхс тәк әдәби дилимиздәки кими «о» илә ифадә олунур. Јастыјол кәнд мәктәбиндә мүәллим гејд етмә- лидир ки, јерли шивәмиздә үчүнчү шәхс тәк әдәби дилдән фәргли олараг, «о» илә дејил, «у» илә ифадә олунур. Мүәл- лим бурада үчүнчү шәхс тәкин «у» әвәзлијинин Азәрбајҗан дили илә гоһум олан башга түрк дилләриндә дә, о чүмләдән өзбәк вә ујғур дилләриндә дә мөвчуд олдуғуну гејд етмә- лидир.

Ағабәјли, Ағчабәди, Хәлфәрәддин, Хочавәнд мәктәблә- риндә мүәллим шәхс әвәзлијинин үчүнчү шәхс чәмини әдә- би дилимиздә «онлар» шәклиндә ифадә олундуғуну өјрәдә- рәк, изаһ етмәлидир ки, әдәби дилимиздән фәргли олараг, јерли шивәмиздә һәмин әвәзлик «олар» шәклиндә ишләнир. Бу хусусијјәт: газах, гарагалпаг, гумуг, ногај, тува, түркмән дилләринә дә хасдыр. һәмин әвәзлик Јастыјол кәнд мәктә- биндә кечиләркән, әдәби дилдән фәргли олараг, јерли шивәдә онун «улар» шәклиндә ифадә олдуғу јада салынмалы, бу хусу- сијјәтин башгырд, өзбәк, ујғур дилләринә аид олдуғу көстә- рилмәлидир.

Ағабәјли, Ағчабәди, Хәлфәрәддин, Хочавәнд, Јастыјол мәктәбләриндән башга, рајонун галан мәктәбләриндә шәхс әвәзликләринин үчүнчү шәхс чәми кечиләркән, гејд едилмә-

лидир ки, әдәби дилдән фәргли олараг, јерли шивәмиздә үчүнчү шәхсин чәми «оллар» шәклиндә ифадә олунур. Мүәл- лим мүгајисә јолу илә өјрәтмәлидир ки, үчүнчү шәхс чәмин «оллар» шәклиндә ифадә олмасы Гарабағ вә Нахчыван ши- вәләринә дә аиддир.

Мүәллим шәхс әвәзликләринин һалланмасыны кечәркән мүхтәлиф чалышма вә мүгајисәләрдән истифадә етмәклә әдә- би дилдәки шәхс әвәзликләринин һалланмасы илә јерли ши- вәдәки шәхс әвәзликләринин һалланмасы арасындакы фәрги шакирдләрә баша салмаға сәј көстәрмәлидир. Мәсәлән, би- ринчи вә икинчи шәхс тәк јијәлик һалда бүтүн рајон шивә- ләриндә «мәним», «сәнин» әвәзинә «мән», «сән», јөнлүк һал-

да әксәр шивәләрдә «мәнә», «сәнә» әвәзинә «ман, а//ма», «сан, а//са», Гаравалли, Зәкәрајлы, Әфшар, Јастыјол, Шәрәфханлы кәнд мәктәбләриндә исә «мәјә//мә», «сәјә//сә» шәклиндә ишләнир. Изаһ едилмәлидир ки, «мәним», «сәнин» әвәзинә «мән», «сән» ишләнмәсинә сәбәб онлардакы ики саит ара- сында олан «н» самитинин дүшмәсидир. «Мәнә», «сәнә» әвә- зинә «ман, а», «сан, а» ишләнмәсинә сәбәб дилимизин тари- хи кечмишинин характерик хусусијјәтидир. Мүәллим ша- кирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун олараг өјрәтмә- лидир ки, дилимизин тарихиндә шәхс әвәзликләринин би- ринчи, икинчи шәхс тәки јөнлүк һалда XIX әсрә гәдәр «ман, а», XVIII әсрә гәдәр «сан, а» шәкли чох ишләнмишдир. Сон- ракы дөврләрдә исә «мәнә», «сәнә» шәкли сабитләшмишдир. Инди дә бир сыра дилләрдә (мәс.: түркмән вә ујғур диллә- риндә) һәмин әвәзлик «ман, а», «сан, а» шәклиндә ишләнир.

Мүәллим јөнлүк һалда биринчи вә икинчи шәхсин «мә- јә//мә», «сәјә//сә» шәкли үзәриндә дајанмалы вә көстәрмә- лидир ки, һәмин әвәзликләрдә «н» самити јериндә «ј» самитинин ишләнмәсинә сәбәб, тарихән дилимиздә «ј» самитинин «н» самити јериндә ишләнмәсидир. Буну биз әдәби дилимизин XI әсриндән XIX әсрин орталарына гәдәрки дөврүндә исмин тәсирлик һалыны әмәлә кәтирән шәкилчиләрдә дә көрә би- лирик.

Ағчабәди рајону мәктәбләриндә ишарә әвәзликләринин тәдриси заманы онлары јерли шивәдәки ишарә әвәзликләри илә гаршылашдырыб өјрәтмәјә диггәт јетирилмәлидир. Га-

равәлли, Јастыјол кәнд мәктәбләриндән башга, галаи мәктәбләрдә мұәллим ишарә әвәзликләрини кечәркән гејд етмәлидир ки, јерли шивәмиздә әдәби дилдә олдуғу кими, «бу», «о» ишарә әвәзлији ишләнир.

Гаравәлли кәнд мәктәбиндә дәрә дејән дил мұәллими јерли шивәдә әдәби дилдән фәргли оларағ, «бы» ишарә әвәзлијини, Јастыјол кәнд мәктәбиндә дәрә дејән дил мұәллими јерли шивәдә «у» ишарә әвәзлијини ишләндијини кәстәрмәлидир. Бу чүр изаһатла рајонун бүтүн мәктәбләриндә шакирдләрә баша салынмалыдыр ки, јерли шивәмиздә әдәби дилдән фонетик чәһәтдән фәргләнән «һејлә», «һәмән» ишарә әвәзликләри дә ишләнир.

Ағчабәди рајону мәктәбләриндә «бу», «о» ишарә әвәзликләрини һалланмасы өјрәдиләркән «бу» ишарә әвәзлијини јерли шивәдә һалланмасына башлыча јер верилмәлидир. Мұәллим изаһ етмәлидир ки, бүтүн Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә олдуғу кими, јерли шивәмиздә әдәби дилдән фәргли оларағ, «бу» ишарә әвәзлији адлығ һалдан башга, галаи һалларда «б» самити јериндә «м» самити ишләдир. Мұәллим нүмунәләр кәтирмәклә кәстәрмәлидир ки, белә вәзијјәт дилиминин тарихиндә, еләчә дә «Китаби-Дәдә Горғуд»да олдуғу кими, газах, гырғыз, алтај, гумығ, ногај, татар, тува, түркмән, ујгур, хакас дилләриндә дә вардыр.

Ағчабәди рајону шивәләри шәраитиндә суал әвәзликләрини тәдриси дә мұәллимдән даһа чох бачарығ вә имкан тәләб едир. Ағчабәди рајону мәктәбләрини әксәријјәтиндә мұәллим гаршылығлы мұғажисә јолу илә өјрәтмәлидир ки, әдәби дилиминдә ишләнән суал әвәзликләрини бир гисми ејни илә («ким», «нә», «һара», «нечә» вә с.) јерли шивәмиздә ишләндији һалда, бир гисми фонетик чәһәтдән («һасы», «һанкы», «һәнси», «нежә» вә с.) тамам фәргләнир. Бунунла јанашы, әдәби дилдән фонетик чәһәтдән фәргләнән гејри-мүәјјән әвәзликләр дә вардыр: мәс.: јерли шивәмиздә «һәр кәс» әвәзинә «һәр кәсдә», «һәр кәшдә», «һәр күшдә»; «һамы» әвәзинә «һаммы» вә с. гејри-мүәјјән әвәзлији ишләнир. Мұәллим ону да әләвә етмәлидир ки, әдәби дилиминдәки гејри-мүәјјән әвәзликләрдән фонетик чәһәтдән фәргләнән бу чүр гејри-мүәјјән әвәзликләр, Азәрбајчан дилини гәрб вә чәнуб шивәләриндә дә вардыр.

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНИ КЕЈФИЈЈӘТИНИ КҮНҮН ТӘЛӘБЛӘРИ СӘВИЈЈӘСИНӘ ЈҮКСӘЛДӘК

А. БАБАЈЕВ,

педагожи елмәр намизәди.

Сов.ИКП-нин XXIV гурултјы, партијамыз вә Совет һөкүмәти өзләрини сон гәрарларында, халғ маарифи вә педагогика елминин гаршысында ајры-ајры фәнләрин тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәк, мәктәбин һәјатла әлагәсини даһа дә мөһкәмләтмәк, шакирдләрин газандығлары билик вә вәрдишләри онлары јүксәк мәнәви вә мәдәни кејфијјәтләрини ички шафы илә үзви шәһилдә бирләшдирмәк кими мұһүм вәзифәләр гејмушдур.

Мәктәбләрин гаршысында гејулан бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәси үчүн башга фәнләрә јанашы әдәбијјатын да тәдрисини јүксәк сәвијјәдә гурмағ лазымдыр. Чүнки, партијамызын идеоложи ишиндә әдәбијјат сон дәрәчә мұһүм рол ојнајыр.

Әдәбијјат тәдрисиндә ән мұһүм проблемләрдән бири бәдн әсәрләрин өјрәнилмәсидир. Бәдн әсәрләрин өјрәнилмәсинә исә бир сыра мәсәләләр дахилдир. Мәлумдур ки, IV—VII синифләрдә лбтидан әдәбијјат курсу биләвәситә бәдн әсәрләрин өјрәнилмәси илә башланыр. Бу өјрәнилмә процесин бир нечә мәрһаләдән кечир. Әдәби әсәрин өјрәнилмәсинин әсәс мәрһаләси охуја башламамыш, она һазырлығ көрмәкдир. Бу һазырлығ дөврүнә дахил олан вә мәзмунча бир-биринә јахын олан, ләкин методик чәһәтдән бир-бириндән фәргләнән икки пријом үзәриндә дајанмағ истәјирәм. Булардан

бирн мўаллимни кириш сөзү, икинчиси, кириш мўсаһибәси- дир. Буну она көрә хўсуси гејд едирәм ки, бу ики методик пријому бәзи мўаллимләр гарышдырырлар. Мә'лумдур ки, IV—VI синифләрдә әсәрләри кечилән јазычы вә шакирдлә- рин тәрчүмеји-һаллары дәрсликләрдә верилмиср. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, һәмнин сәнәткарлар һаггында ша- кирдләрә мўәјјән биографик мә'лумат вермәк лазым көрүл- мур. Шүбһәсиз, мўаллимләр әсәрләри өјрәнилән јазычылар һаггында мә'лумат верирләр. Бурада сөнбәт һәмнин мә'лума- тын һансы формада верилмәсиндән кедир. Мўаллим бу мә- луматы ја кириш сөзү вәсигәсилә билаваситә өзү верир, ја да кириш мўсаһибәси вәсигәсилә шакирдләрә хатырладыр. Шакирдләр әсәри өјрәнилән јазычы илә илк дөфә таныш олу- рларса, бу заман һәмнин јазычы бардә мә'луматы мўәл- лим өз кириш сөзүндә шакирдләрә чатдырыр, әкәр шакирд- ләр һәмнин јазычы илә ашағы синифләрдән танышдырларса, о вахт мўаллим кириш мўсаһибәси јолу илә јазычы һаггын- да шакирдләрин билликләрини јада салыр, тәкрарлајыр вә бәзи әләвә мә'лумат вермәклә онларын билијини зәнкин- ләшдирир.

Әдәби әсәрләрин өјрәнилмәсинин ән мўһүм мәрһәләси онларын охусудур. Бәзи мўаллимләр әсәри әввәлчә өзләри охујурлар, ја да јахшы охумаг габилијјәти олан шакирдә охударлар, сонра исә әсәри ифадәли шәкилдә охумағы ша- кирдләрдән тәләб едирләр. Бу сөнв үсул узун илләрдир ки, мәктәпләримиздә давам етмәкдәдир. Һалбуки, әсәрин ифадә- ли охусуна башламадан, онун мәзмунуну шакирдләрә мәним- сәтмәк лазымдыр. Мәзмуну мәнимсәтмәк үчүн әсәрин мәтни үзәриндә мўәјјән иш апарылмалыдыр. Хўсусилә Азәрбајҗан классик әдәбијјатындан верилән нүмунәләрдә әрәб вә фарс сөзләринин, тарихи шәхсијјәт, сүләлә, тарихи һадисә вә чо- графи адларын үзәриндә лазыми иш апармадан, онун мәзмуну- ну шакирдләрә ајдын вә дәриндән мәнимсәтмәк мўмкүн дејил- дир. Әсәрин мәзмуну мәнимсәнилмәсә, нә онун тәһлилинни, нә дә ифадәли охусуну апармаг јарамаз. Бунунла әләгәдар бура- да бир чәһәти дә гејд етмәк лазым кәлир. Програма дахил олан бәдии мәтнләрин мўһүм бир һиссәсини классик јазычыла- рымызын әсәрләри тәшкил едир. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, мўаллимләримизин хејли һиссәси, хўсусилә кәнч мўаллимләр әрәб вә фарс сөзләринин, дини-мөвһүми мәсәләләрин маһиј- јәтинни, һабелә бир сыра тарихи һадисәләри билмәдикләрин- дән һәм әсәрләрин мәзмунуну дүзкүн баша дүшмәкдә чәтин-

лик чәкир, һәм дә классик әсәрләри ифадәли шәкилдә дүзкүн охумурлар. Һәркаһ бураја әруз вәзни илә әләгәдар чәтинли- ји дә әләвә етсәк, ифадәли оху мәсәләсинин бәзи мәктәплә- римиздә гәнаәтбәхш олмадығыны тәәссүфлә гејд етмәлијик.

Әдәбијјат тәдрисиндә узун мүддәтдән бәри мўбаһисәјә сәбәб олан мәсәләләрдән бири дә ичмал мөвзуларын өјрә- нилмәси илә бағлыдыр.

Ичмал мөвзулар VIII—X синифләрдә әдәбијјат курсу- нун әһәмијјәтли үзви һиссәсидир вә әдәбијјат фәннинин тәд- рисі гарышысында дуран башлыча вәзифәләрин јеринә јети- римәсиндә мўһүм рол ојнајыр.

Јухары синифләрдә ичмал мөвзуларын тәдриси методи- касы нечә олмалыдыр? Бу суала чаваб верәркән, гејд етмәк лазымдыр ки, ичмал мөвзуларын тәдриси мўаллимләр үчүн, мәнимсәнилмәси исә шакирдләр үчүн мўәјјән гәдәр чәтинлик төрәдир. Чўнки бурада чохла фактлары, идејалары, зәнкин вә рәнкарәнк материалы ишыгландырмаг вә мәнимсәмәк лазым кәлир. Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн характе- рик фактларын чидди сурәтдә сечилмәси, материалын дәгиг системләшдирилмәси вә әјаниликдән кениш истифадә едил- мәси нәзәрдә тутулмалыдыр. Бундан башга, ичмал мөвзула- рын тәдриси халгымызын вә Вәтәнимизин тарихини дәриндән вә һәртәрәfli билмәји мўаллимдән тәләб едир.

Бәзи мўаллимләр бу сәһәдә чидди сөнвләрә јол верир, тарихи материаллары, әдәби просесин инкишафыны ајдын тәсәввур етмир, нәтичәдә ичмал мөвзулар шакирдләрә ис- тәнилән сәвијјәдә мәнимсәдилмир; бу да өз нөвбәсиндә мо- нографик мөвзуларын тәдрисини вә мәнимсәнилмәсини хејли чәтинләшдирир. Мәсәлән, М. Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл» ше- ринин идеја-сијаси мәзмунуну шакирдләрә дәриндән мәним- сәтмәк үчүн ашағыдакы мәсәләләр мўтләг шәрһ олунамалы- дыр:

1. 1905-чи ил ингилабы әрәфәсиндә Азәрбајҗанда ичти- ман-сијаси вәзијјәт;
2. Ингилаби фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши;
3. Ики гардаш халгын — Азәрбајҗан вә ермәни халгы- нын арасында баш вермиш милли гырғынын сәбәбләри;
4. Мүтәрәгги вә демократик јазычыларын ингилаби фәһ- лә һәрәкатына вә халглар достлуғуна мүнәсибәтләри.

Јухарыда көстәрилән мәсәләләр «XX әср Азәрбајҗан әдә- бијјаты»на аид ичмалын тәдриси заманы ајдынлашдырылма- са, Сабир ше'ринин, ингилаби сатирасынын ичтиман-сијаси

мә'насыны, onun күчүгү вә дөврү үчүн чох бөжүк әһәмијјәти-
ни шакирдләр баша дүшмәзләр.

Ичмал мүһазирәләр, ејни заманда, шакирдләрнин синиф-
дәнкәнар охусуна һәм истигамәт верир, һәм дә онларын оху-
ја марағыны артырыр.

Әдәбијјат тәдрисиндә проблематик мәсәләләрдән бири дә
язычыларын тәрчүмеји-һалларынын өјрәнилмәсидир. Јазы-
чынын шәхсијјәти, онун өз Вәтәнинә вә халгына сонсуз әһ-
һәббәти, табагчыл идејалары, һуманизми, мәрдлији вә зәһ-
мәти севмәси шакирдләрнин бөжүк марағына сәбәб олур вә бу
кејфијјәтләр онлара мүсбәт тәсир кәстәрир. Кәңч нәсил,
халгымызын јүксәк вә нәчиб әхлаги сифәтләрини өзләриндә
үмүмләшдирән классик вә мүасир јазычылардан чох шеј
өјрәнир.

Көркәмли сәнәткарлар ичтимаи мүбаризәдә һәмишә фә-
ал гүввә олмушлар. Һәр бир халгын һәјатында елә бир мү-
һүм дәјишиклик олмамышдыр ки, орада табагчыл мәдәнијјәт
вә маариф хадимләри, јазычылар бу вә ја дикәр дәрәчәдә
иштирак етмәмиш олсулар. Мәһз буна көрә дә һәр бир халг
өз севимли сәнәткарларыны һәмишә әзизләмиш вә онларын
хидмәтләрини јүксәк гижмәтләндирмишләр. Бу јахынларда
халгымызын бөжүк оғлу, әсрләр боју мәрдлик вә чәсарәт тим-
салы кими дилләрдә әзбәр олмуш Имадәддин Нәсиминин
600 иллијинин чох бөжүк тәнтәнә илә гејд едилмәси дедиклә-
римизә бир нүмунәдир.

Көркәмли сәнәткарлара олан бу үмүмхалг мәнәббәти-
нин сирләрини шакирдләрә баша салмаг, онларда һәмин ја-
зычылара јүксәк мәнәббәт һисси тәрбијә етмәк мүәллимләри-
мизин шәрәфли вәзифәси олмалыдыр. Буна исә тәлим про-
сесиндә һәр бир јазычынын тәрчүмеји-һалынын мүһүм чә-
һәтләрини дүзкүн ишыгландырмаг вә дәриндән мәнимсәт-
мәклә мүмкүндүр.

Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр тәрчүмеји-һа-
лын өјрәнилмәси нәтичәсиндә јазычыларын образларыны ај-
дын тәсәввүр етсин, онларын әхлаги көзәлликләрини дүјсүн,
шакирдләрнин фикир вә һиссләринә нүфуз етсин, совет адамы-
нын дүшүнчәсинә јад олан мејлләриндән узаглашсын, өзлә-
риндә коммунист әхлагы нормаларыны мөһкәмләндирсинләр.
Јазычыларын тәрчүмеји-һалы совет кәңчләринин ән јахшы
кејфијјәтләрлә тәрбијәләnmәси үчүн зәңкин материал верир.

Әдәбијјат тәдрисинин ән мүһүм вә мүрәккәб мәрһәләси
бәди әсәрләрин тәһлилидир.

Әдәбијјат тәлиминин әсасыны бәди әсәрләрин өјрәнил-
мәси тәшкил едир. Тәһлилдән табаг бәди әсәрләр үзәриңлә
апарылан ишләрин бүтүн нөвләринин өзүнәмәхсус мәгсәди,
хүсусијјәтләри вәр вә бунлар мүәјјән дәрәчәдә мүстәгил мәш-
ғәләләр ацланыр.

Лакин бүтүн мәшғәләләрә тәһлилин кириши, она һазыр-
лыг мәрһәләләри кими бахмаг лазымдыр. Тәһлилин мүвәф-
фәгијјәти әввәлки мәрһәләләрдә апарылан мәшғәләләрин
кејфијјәтиндән чох асылыдыр.

Тәһлилин елементләри мүәјјән дәрәчәдә кириш мәшғә-
ләләриндә, оху просесиндә, мәтн үзрә апарылан башга иш-
ләрдә вә мәзмунун мәнимсәдилмәсиндә өзүнү кәстәрир. Ла-
кин әдәби әсәрин идеја-бәди дәрәјинин — образлар систе-
минин, композисијјасынын, үслубунун вә башга бәди хүсусиј-
јәтләринин, сөзүн һәгити мә'насында баша дүшүлмәси анчаг
тәһлилин вәситәсилә мүмкүн олур.

Тәһлилдән мәгсәд әсәрдә јазычынын ирәли сүрдүјү иде-
јалары шакирдләрә шүүрлу сурәтдә мәнимсәтмәјә наил ол-
магдан вә мүәллифин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини онлара
чатдырмагдан ибарәтдир.

Әдәби әсәрләрин тәһлили марксизм-ленинизм методоло-
кијјасына вә совет педагогикасынын дидактик принципләри-
нә әсасланмалыдыр.

Сон илләрдә педагожи-методик мәтбуатда проблемли
тәлим һаггында кениш мүзакирәләр апарылмышдыр. Мән
әдәбијјат тәдриси илә әлағәдар бу мүһүм мәсәләјә анд бә'зи
гејдләр етмәк истәјирәм.

Әсәрләрин тәһлили заманы бир-бири илә сых әлағәдар
олан ики методик чәһәти гарышдырмаг олмаз:

1. Әсәрләрин тәһлилинин үсуллары вә пријомлары өјрә-
нилән конкрет әсәрин бәди хүсусијјәтләриндән (нөвүндән,
жанрындан, үслубундан, һәчминдән вә с.) вә бир сыра башга
шәртләрдән (шакирдләрнин јашына көрә әсәрләрин чәтинлик
дәрәчәсиндән, онун өјрәнилмәсинә ајрылмыш вахтдан, тәһ-
лилин мүхтәлиф пријомларынын тәтбигинин мәгсәдәүјгунлу-
гундан вә с.) асылыдыр;

2. Шакирдләрнин фикри фәалијјәтләринин фәаллашды-
рылмасы јолларыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.
Јә'ни, биринчи һалда әсәрләрин тәһлилинин үсуллары вә при-

жомларынын һансы олурса-олсун мүәллим һәр шеји һазыр верә биләр вә шакирдләр мүәллимин дедикләрини һадла-рында сахламалыдырлар.

Икинчи һалда исә, мүәллим шакирдләрден мүстәгил һарадычылыг фәаллијәти тәләб едән бир сыра тапшырыглар верә биләр. Шакирдләрин бу мүстәгил һарадычылыг фәали-јәтинин өзү исә проблемли тәлимин маһијәти, мәғзи адла-ныр.

Проблемли тәлим шакирдләрин мүстәгил фикри фәа-лијәтинин психоложи һанунаујуғунлуғларына әсасланан фәал тәлим системидир. Бу тәлимин әсасыны шакирдләр гаршы-сында мүхтәлиф типли проблем вәзијәтләрин (ситуасијала-рын) һарадытмасы, фикри вә әмәли ишләрин кедишиндә он-ларын фәалијәтләринин идарә едилмәси тәшкил едир.

Бу мүддәә, әдәбијәтин тәдриси просесиндә, онун спе-сифик чәһәтләри нәзәрә алынмағла, тамамилә тәтбиғ едилә биләр.

Әлбәттә, совет дидактикасында вә әдәбијәт методика-сында тәлим мәсәләсинә тамамилә јени бир шеј кими бах-мағ олмаз. Совет педагогикасы јарандығы илк илләрдән бу мәсәлә илә марағланмыш вә јери кәлдикчә тәчрүбәдә тәтбиғ едиләрәк ишығландырылмышдыр. Лакин, проблемли тәлим системиндә өз ифадәсини тапмыш шакирдләрин фикри фәа-лијәтләри мәсәләләринин ишләнилмәсиндәки јенилији дә көр-мәмәк бөјүк сәһв оларды.

Тәһлилин мүвәффеғијәтинин тәмин едән башлыча мәсә-ләләрдән бири дә шакирдләри әдәбијәт нәзәријәсинә аид биләкләрлә сийлаһландырмағдыр. Нәзәри биләк вермәдән он-лара әдәби әсәрләрин бәдиин һүсусијәтләриндән данышмаға дәјмәз. Мүшаһидәләр көстәрир ки, истәр шакирдләр, истәр сә мүәллимләр әдәбијәт нәзәријәсинә аид лазыми мәлүма-та малик олмадыгда, әсәрләрин бәдиин тәһлили чох заман көл-кәдә галыр, онлар бир нечә үмуми фикир сөјләмәклә тәһли-ли тамамлајырлар. Һәрқай шакирдләр XIX әсрдә јаранан тәңгиди реализмин маһијәтинин билмәсәләр, онлар Г. Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани вә башгаларынын һарадычы-лыг һүсусијәтләринин баша дүшмәјәчәкләр, јахуд, социалист реализминин башлыча һүсусијәтләринин мәнимсәмәјән ша-кирд, М. Горки, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун һарадычылыгынын бөјүк һәјәти күчә малик олмасынын сәбәбләрини дәрк едә билмәсләр; һәмчинин бәдиин вә ифадә васитәләрини, әдәби

әсәрләрин жанр һүсусијәтләрини вә бу кими мүһүм мәсәлә-ләри лазыми сәвијәдә мәнимсәмәдән, әдәби әсәрләрин бәдиин кејфијәтләри һағында ајдын тәсәввүрә малик олмағ мүм-күн дејилдир.

Бурада гејд етмәк лазымдыр ки, көстәрилән нөгсанларын бир гисми әдәбијәт нәзәријәсинә аид һәләлик дәрә вәсаити-нин, лазыми методик әдәбијәтин олмамасыдыр. Вахтилә бу-рахылмыш әдәбијәт нәзәријәси китаблары исә мүасир дөв-рүн тәләбләринә чаваб вермир, дикәр тәрәфдән онлары әлдә етмәк нәннки шакирдләр үчүн, һәм дә мүәллимләр үчүн бө-јүк чәтинлик тәрәдир.

Әдәбијәтин тәдриси илә бағлы, мүһүм мәсәләләрдән бири дә шакирдләрин сийифдәнкәнар охусудур. Әкәр әдәби-јәт мүәллими сийифдәнкәнар охуја дүзкүн рәһбәрлик етмәк-лә, шәхси нүмунә көстәрмәклә шакирдләрдә бәдиин әсәрләрә естетик зөвг тәрбијә едә билибсә, о мүәллим архајын ола бил-ләр ки, бундан сонра бәдиин әдәбијәт шакирдләрин мәнәви еһтијачына чевриләчәк, онларын мүталиәси дә мүнтәзәм ола-чағдыр. Бу сәһдә габағчыл мүәллимләрин тәғдирәләјиг иш тәчрүбәләри вардыр.

Јери кәлмишкән дејим ки, бу ишдә мәктәб китабханала-ры бөјүк рол ојнајыр. Зәнкин китаб фондуна малик олан мәктәбләрлә јанашы, јохсул вә тәк-түк китаблара малик олан мәктәб китабханаларымыз да вардыр. Бу, һүсусилә кәнд мәк-тәбләринә аиддир. Мәктәб китабханаларынын фондуну зән-кинләшдирмәк вә онларын иш шәраитини даһа да јахшы-лашдырмағ лазымдыр.

Әдәбијәтин тәдрисини јахшылашдырмағын ән сәмәрәли јолларындан бири дә тәлимдә әјани вә техники васитәләрдән истифадә олунмасыдыр. Сон илләрдә бу сәһдә бөјүк дөнүш вә ирәлиләјиш олдуғу севиндиричи һалдыр. Мәктәбләримиз әјани вә техники васитәләрлә даһа чох тәһиз олундуғча мүәл-лимләримизин дә бу сәһдә јахшы ишләри мејдана чыхыр.

Маариф назирлијинин сифариши илә чәкилмиш «Халг шаири С. Вурғун» адлы тәдрис филми артыг мүәллимләрин истифадәсиндәдир вә бу филмдән чох разылыг едирләр. Бу ја-хынларда исә «М. Ф. Ахундов» адлы тәдрис филми дә мүәл-лимләрин истифадәсинә вериләчәкдир. Бундан башга, күтлән-ви шәкилдә истәһсал олунмуш граммофон валларындан да га-бағчыл мүәллимләр кениш истифадә едирләр.

Әдәбијјатын тәдриси илә бағлы ән башлыча проблемлар. дән бири дә шакирдләрин нитг инкишафы мәсәләсидир. Шакирдләр истәр әдәбијјатдан вә истәрсә башга фәнләрдән газанмыш олдуғлары билликләри һәм шифаһи, һәм дә јазылы шәкилдә дүзкүн вә сәлис ифадә етмәји бачармалыдырлар.

Тејд етмәлијәм ки, шакирдләримизин ән чох әзијјәт чәкдији, чох вахт наил ола билмәдији дүзкүн вә сәлис нитг мәсәләсинә ба'зи мүәллимләр икинчи, үчүнчү дәрәчәли бир иш кими бахырлар. Буна көрә дә ифадә вә инша јазыларда бурахылан нөгсанларын сајы илдән-илә чохалыр. Али мәктәпләрә гәбул имтаһанлары заманы јазылмыш инша јазыларын, һәтта гызыл медала тәғдим едилмиш иншаларын кејфијјәти дедикләримизи сүбүт едир.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасы Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдриси вәзијјәтини јахшылашдырмағ үчүн 1972-чи ил февралын 23-дә хусуси гәрар гәбул етмишди. Һәмин гәрардан кечән мүддәт әрзиндә, бир сыра тәдбирләр көрүлмүшдүр; јени програм үзрә әдәбијјат дәрсликләринин нәшри баша чатдырылмыш, дәрсликләрә методик рәһбәрликләр јазылыб чап олунмуш, ба'зиләри дә јахын вахтларда мүәллимләрин истифадәсинә вериләчәк. Бунлардан башга дил тәдрисинә аид әјани васитәләр, методик мәктублар вә с. бурахылмышдыр. Бу күн кечирдијимиз республика елми-практик коифрансы да һәмин гәрарда нәзәрдә тутулмуш тәдбирләрдән биридир.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН КОММУНИСТ ДҮНЈАКӨРҮШҮНҮН ФОРМАЛАШМАСЫ

Нәриман БАҒЫРОВ,

Ордубад шәһәриндәки М. Сидги адына орта мәктәбин мүәллими.

Мән шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасы үчүн һәм ајры-ајры мөвзуларын тәһлилиндән, һәм дә синифдәнкәнар тәдбирләрдән вә һәјатда халгын сәадәти наминә мисилсиз харигәләр јарадан гәһрәманлардан мисаллар кәтирирәм. Кечдијим дәрсләрдә чалышырам ки, шакирдләр бөјүк Вәтәни-мизин дәриндән севсинләр, партијамыза вә халгымыза түкәнмәз мәнәббәт һисси бәсләсинләр. Шакирдләр социалист беј-нәлмиләлчилији идејаларына садиглик руһунда тәрбијә олунсунлар. Әмәксевәрлик вә коллективчилик, мәрдлик вә гәһрәманлығ, дүзлүк вә доғручулук, достлуг вә јолдашлығ кими мәзијјәтләри өзләринин ән јүксәк әхлағи кејфијјәтләри билсинләр. Чәтинликдән горхмамағ, һағсызлыға дөзмәмәклә, нөгсанләра гаршы барышмаз олмағ, ичтимаи мәнәфеи шәхси мәнәфедән үстүн тутмағ принципләринә дәнмәдән әмәл етсинләр. Коммунист дүнјакөрүшү, ән кениш мәнәда, бунлары әһатә едир. Коммунистчәсинә јашамағ вә ишләмәк дедикдә дә кәнчләримиздә биринчи оларағ бунлары тәрбијә етмәк әдәбијјат мүәллиминин әсас вәзифәси олмалыдыр. Мән мөвзуларын тәдрисиндә синифләрин ардычыллығын нәзәрдә тутурам; V синифдә С. Рүстәмин «Чапајев» ше'рини тәдрис едәркән, шакирдләрин диггәтини вәтәндаш мұһарибәсинин әфсанәви гәһрәманы Чапајевин кечдији чәтин гәһрәманлығ јолуна чәлб едирәм. Чапајевин Вәтәнә вә партијаја олан сонсуз мәнәббәтинә, онун икидлијинә аид ше'рдән мисаллар кәтирир, сөһбәтин чәплы вә марағлы кечмәсинә чалышырам. Бунунла јанашы вәтәндаш мұһарибәсинин сәркәрдәләриндән Фрунзенин, Шор-

сун. Пархоменковун вә башгаларынын гәһрәманлыгындан. Вәтәнә һәдсиз сәлагәтиндән дә сөһбәт ачырам. Јери кәлдикчә бәзи фактлардан истифадә едир. совет адамынын мә'нәви сафлыгындан, онун Вәтән гаршысындакы хидмәтләриндән ма-рағлы эпизодлар данышырам.

Инсан дүнјаја кәлән күндән ана гучағында нәвазиш та-пыр. ана лајласы илә јухуја кедир, ана нәфәсинин сафлығы, ана гәлбинин һәрарәти ону боја-баша чатдырыр.

Ана сөзүнүн дәрин мә'насыны һеч бир шејдә тапмағ ол-маз. Ананы һеч нә әвәз едә билмәз, һеч кәсә ана демәк олмаз. Лакин биз Вәтәнә ана дејирик. Чүнки онун гојнунда бөјүјүр. һавасыны удур, сүјуну ичир, чәрәјини јејирик. Бах, бу мә'на-да Вәтән мәһәббәти мүгәддәс һиссдир. Шаир үрәјинин Вәтәнә бағлылығыны, она олан севкисини һечә дә көзәл вә сәмини ифадә етмишдир:

Көңлүмүн севкили мәһбубу мәним,
Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним...
Сахларам көзләрим үстә ону мән,
Өләрәм әлдән әкәр кетсә вәтән,
Вәтәни севмәјән инсан олмаз;
Олса, ол шәхсдә вичдан олмаз.

V синифдә Аббас Сәһһәтин «Вәтән» ше'рини кечәркән сөһ-бәтими белә башлајыр, ше'рин һәр бејтиндә, һәтта һәр мисра-сында Вәтәнә бағлы бир гәлбин һәрарәтли дөјүнтүсүнү кениш вә ајдын әкс етдириб, һәммин һисси шакирдләрдә јаратмаға ча-лышырам. һәммин синифдә Сәмәд Вурғунун «Азәрбајчан» ше-рини тәһлил едәркән шакирдләрин диггәтини Одлар дијари-нын фусункар тәбии көзәллијинә, јерүстү, јералты сәрвәтлә-ринин зәнкиялијинә чәлб едир, Вәтән мәһәббәти һиссини он-ларда мөһкәмләндирмәјә чалышырам.

— Ушағлар, Вәтән севкиси мүгәддәс һиссдир. Вәтән би-зим гнамыздыр. Биз онун даһа да инкишаф етмәсинә, көзәл-ләшмәсинә чалышмалы, доғма Азәрбајчанымызы үрәкдән сев-мәлијик. Көрүн, шаир республикамызы һечәтәрәннүм едир:

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәскәнимсән,
Анам, доғма вәтәнимсән,
Ајрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Динлә мәни, көзәл Вәтән!
Бир сөз кәлир үрәјимдән:

Партијанын ешгилә сән
Күләчәксән һәр бир заман.
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Апардығымыз мүсаһибә вә мүшаһидәләр белә бир гәти-факир сөјләмәјә имкан верир ки, коммунист дүнјакөрүшүнүн ајрылмаз тәркиб һиссәси олан Вәтән мәһәббәти кими инчә вә үлви һисси шакирдләрә ашыламағ, буна һәгиги мә'нада һаил елмағ мүәллимин усталыгындан, онун дәрин вә елми дүнјакө-рүшүндән, нитг мәдәнијјәтиндән вә дедији сөзләрин емоцио-нал тә'сириндән чох асылыдыр. Мүәллим данышдығы м-ну марағ вә һәјәчанла динләмәјә шакирдләри сәфәрбәр етмәји, шакирд үрәјинин дөјүнтүсүнү ешитмәји вә тәфәккүрүнә һаким олмағы бачармалыдыр.

Кениш вә әһәтәли мөвзуларын тәдрисиндән сонра синфин сәвијјәсинә ујғун ев иншалары апарыр, мөвзунун шакирдләр тәрәфиндән нә дәрәчәдә гавранылдығыны јохлајырам. V синифдә «Вәтән мәһәббәти» мөвзусунда апардығым инша јазыда шакирдләрин чоху фикрини ајдын вә бәдии чәһәтдән долғун ифадә етмәк бачарығыны нүмајиш етдирмишдир. Шакирдләрдән бири өз јазысында мүһарибәдә һәлак олмуш әмисинин мәктубларындан мисаллар кәтирмиш, Вәтәнә бағлы үрәјин дөјүнтүләрини әјани вә чанлы ифадә етмишдир. О, һәмчинин мәктублардан бир һечәсини синфә кәтирмиш, шакирд јолдаш-ларына охумуш, бу да онлара јахшы тә'сир бағышламышдыр.

X синифдә «Әдәбијјатымыз мүһарибә илләриндә» мөв-зусуну кечәркән Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә фашист ишғалчыларына гаршы өлүм-дирим мүбаризәси апаран дө-јүшчүләримизин гәһрәманлығына, мәрдлијинә вә јүксәк вә-тәнпәрвәрлијинә даир бәдии әсәрләрдән характерик мисал-лар кәтирир, әјани тәшвигатдан, мүһарибә сәһнәләринин тәс-вириндән вә с. васитәләрдән истифадә едирәм.

Јери кәлдикчә С. Вурғунун «Мәнә белә сөјләдиләр», М. Раһимин «Мәнә дејирләр ки...», Ә. Чәмиллин «Нишан үзүјү», С. Рүстәмин «Күн о күн олсун ки...» ше'рләриндән, С. Рәһи-мовун «Медалјон», Ә. Әбүлһәсәнин «Достлуг галасы», Нүсәји Аббасзадәнин «Кенерал», Н. Сејидбәјлинин вә И. Гасымовун «Узағ саһилләрдә» әсәрләриндән эпизодлар данышыр, ше'р дејирәм. һәзи Аслановун, Мөһди Нүсәјизадәнин, Кәрај Әсә-довун, Балоглан Аббасовун, Александр Матросовун, Нелсон Степанјанын, һәмјерли гәһрәманларымыз Нәчәфгулу Рәфи-

жевни, Эқбәр Ағајевни әфсанәви икидликләриндән данышыр, мөвзуну белә бир эпизодла јекунлашдырырам:

— Совет Иттифагы Гәһрәманы Н. Кузнетсов дүшмән архасына ән мәс'ул дөјүшә кедәркән команданлығын адына бир мәктуб јазыб хаһиш етмишдир ки, бу мәктубу о, өләндән сонра ачсынлар.

1944-чү ил апрелин 1-дә о, Вәтәнимизин азадлығы вә истиглалијјәти уғрунда кедән дөјүшләрдә гәһрәманчасына һәлак олур. Онуң мәктубуну ачыб охујурлар. Кузнетсов јазмышдыр:

«Мән һәјаты сеvirәм, һәлә кәнчәм. Лакин доғма ана гәдәр севдијим Вәтәнә мәним һәјатым лазым олса, мән ону әсир-кәмәрәм. Гој фашистләр билсинләр ки, болшевик нәјә гәдирдир. Гој онлар билсинләр ки, күнәши сөндүрмәк мүмкүн олмадығы кими, бизим халгымызы да тәслим етмәк олмаз».

Бундан сонра синфә мүрачиәт етдим:

— Ушаглар, бу мүбариз кәнчләри мисилсиз шүчаәт көс-тәрмәјә вә һәјатларындан белә кечмәјә нә вадар едирди?

Чаваб да ејни аһәнклә сәсләнир:

— Мүәллим, совет адамына лајиг кејфијјәтләр, Вәтәнә вә доғма Коммунист Партијамыза олан сонсуз мәнәһбәт.

Кечдијим мөвзунун шакирдләрдә јаратдығы дәрин естетик тәсир јенә дә онларын инша јазыларында өз ифадәсини тапыр. Шакирдләрдән бир чоху:

«Чанын кими сев Вәтәни,
О бәсләмиш, оғул сәни»—

мөвзусунда јаздылары иншада бөјүк Вәтәнимизә бәсләдик-ләри дәрин мәнәһбәти тәмиз шакирд гәлбинин чырпынтыла-ры илә гәләмә алмышлар. Шакирдләрдән бири өз фикрини белә ифадә етмишдир:

«Доғма Вәтән! Сән бөјүк Лениндән, Октјабр бајрағындан нур алдын. Коммунист Партијасынын мүдрик рәһбәрлији вә аталыг гајғысы илә учалдын, мүбаризәләрин, дөјүшләрин гу-чағындан галиб чыхдын.

Сәнин фүсункар гојнунда бој атан өвладын олмағымла фәхр едирәм. Әкәр дүшмәнләр сәнин тәмиз вә әтирли һаваны зәһәрләмәјә чүр'әт етсәләр, ганымла, чанымла мән сәни гору-маға һазырам:

Мән истәјирәм сағ чыхмајым сабаһа,
Тәки аһам јадлара баш әјмәсин.

Бу мүгәддәс сон давада һәр јара,
Мәнә дәјсин, Вәтәнимә дөјмәсин.

Вәтән мәнәһбәти ана мәнәһбәти гәдәр әзиздир.
Вәтән севкиси ана севкиси гәдәр пак вә үлвидир,
Мән сәнин исти тумағында пәрвәриш тапмышам,
Сәнинлә јаша долмушам, сәнинлә учалмышам.
Сәнә сәдагәтли өвлад олачагыма аһд ичирәм,
Мәним аһам!

Халг јазычысы Сүләјман Рәһимовун јарадычылығыны тәдрис едәркән коммунист тәрбијәси мәсәләләринә даһа ке-ниш јер верир, шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашма-сыны диггәт мәркәзиндә сахлајырам. Изаһ едирәм ки, јазы-чынын «Ата вә оғул», «Мәһман», «Медалјон», «Арзу» вә баш-га повест вә романларында тәсвир олуан мүсбәт гәһрәман-лар кәнчләри даим гуруб-јаратмаға, нөгсанлара гаршы принципал вә мүбариз олмаға, ән көзәл идеаллар вә арзулар уғрунда мүбаризә етмәјә руһландырыр.

«Медалјон» повестиндәки шәфгәт бачысы Варја, әри Ар-кади, һәким Күлјаз, рус фәһләси Аһисим, украиналы Алја вә башгаларында олан мәгсәд бирлији, ваһид ирадә, фәда-карлыг, совет гуманизми вә вәтәнпәрвәрлији һагғында һә-јәчанла данышыр, кәнчләрә һәмийн һиссләри ашыламаға на-ил олурам.

«Мәһман» әсәринин гәһрәманы Мәһманын инкишаф јолу һагғында данышаркән шакирдләрин фикрини совет мәктәби-нин, гиләнин кәнчләрдә коммунист дүнјакөрүшүнүн форма-лашмасында ојнадыглары рола чәлб едир, бу чәһәтләри кениш ишыгландырырам.

Орта мәктәби битирәркән дәрс һиссә мүдири Мәләјкә ха-ным Мәһмана дејир:

«Бәли, оғлум, дахили тәмизлик вә вичдан сафлығы инсан үчүн бөјүк вүгардыр. О, адамы чүр'әтли, алныачыг вә башы уча едир... Мәним сәнә аһалыг төвсијјәм вардыр... һансы ишдә олурсанса ол, дахилән вичдани пак вә тәмиз ол! Мә'нәвијјәти-ни күн кими саф вә парлаг сахла. һеч бир заман бир балача иөгтә гәдәр дә олса, өз үрәјини ләкәләмә...!».

Мәһманда белә гајғылар пүхтәләшир, али мәктәбдә гоча һүвүгшүнас, профессор Мәликзадә кими јахшы мүәллимләр Мәһманда олан тәмиз вә мөһкәм коммунист принципаллығы-

чы жүксөк гижмэтландирирлэр. Мейманын аялэда, совет мөктэ, биндэ алдыгы көзэл тәрбијә һәјатда өз бәһрәсини верир.

Мөвзунун әһатәли тәһәһли шакирдләрдә мүсбәт кејфијә, јәтләрин јаранмасына сәбәб олур. Ону да гејд едим ки, дикәр сәһәләрлә јанашы халлар достлуғу вә гардашлығ идејасынын аялашылмасына да хүсуи фикир верир вә дејирәм:

— Ушағлар, достлуғ олан јердә сәдағәт, вәфа, е’тибар ки, ми өмрү мә’наландыран нәчиб сифәтләр дә вардыр. Мәшһур хаал бајатыларынын бириндә дејилир:

Әзизим күлә чан вер,
Ол бүлбүл, күлә чан вер,
Дост сәндән чан диләрсә,
Сән күлә-күлә чан вер!

Бу бир фактдыр, һәгиги достлар достлуғу һәмишә өз һәјатларындан үстүн тутмушлар. Бу, әсил коммунист кејфијәтидир.

Туапсе уғрунда кедән дөјүшләрдә лејтенант Синитскинин ротасы арды-арасы кәсилмәдән зәрбәләр ендирирди. Бирдән Гафурун көзләри дүшмән снајперинә саташды. О, артыг лејтенанты нишан алмышды. Гафур вахты итирмәдән автомата эл әтды, лакин күллә јох иди. Нечә етсин? Көзү баха-баха гардашдан артыг севдији бу сибирли баласынын һәлак олмасына јол верә биләрдими? Неч бир заман!

— Јолдаш лејтенант, — дејә Гафур өзүнү лејтенант тәрәф әтды, еңли күрәјини Синитскијә сипәр етди. Елә бу заман күллә ачылды. Икид азәрбајчанлы баласы дост јолунда чаныны гурбан верди.

Артыг сөһбәтин шакирдләрдә ојатдығы тә’сир, јаратдығы һисс әјдындыр. Она көрә вердијим суаллара дүзкүн чаваб алырам.

— Ким дејәр, бакылы Гафурун сибирли Синитскинин һәјаты наминә өзүнү өлүмә гурбан вөрмәсинә сәбәб нә иди?

— Мүәллим, һәгиги достлуғ, јолдашлығ вә гардашлығ.

— Бәс Синитскинин Гафура мүнәсибәти нечә иди? Оның өлүмү командирә нечә тә’сир бағышлады?

Шакирдләрдән бири ајаға дуруб суалын чавабыны һәйчанлы һалда белә деди:

— Долғун көзлү командир бу иткидән гәлби ган,
Өпдү чәһнә достунун сојуг додағларынан

— Балли, ушағлар, достлуғ белә бир не’мәтдир ки, бунсуз јашамағ олмаз. Дост үрәји ләкә көтүрмәз. Достлуғ бизим ән бөјүк сәрвәтимиз, бирлијимиз, вүғарымыздыр. Достлуғ ән дәрин мә’нада гәлбимизин сәси, өмрүмүзүн сәһәри, үрәјимизин аһәңки, һәјатымызын тәнтәһәсидир. Биз бу достлуға үчсүз-бумагсыз Вәтәнимизин һәр јериндә раст кәлирик. Севимли јазычымыз Ч. Чаббарлы «1905-чи илдә» пјесиндә бир мәсләк уғрунда мүбаризә апаран Володин вә Ејваз Әсрәјяларын, тојуғлары бир һиндә јумуртлајан, даварлары бир јердә отлајан, бир тәндирдә чәрәк јапан Аллаһверди вә Имамвердиләри, Набат вә Күлсүмләрин сәмини достлуғуну нечә дә илһамла тәрәһнүм етмишдир. Јазычы бизи бу достлуғун гәдрини билмәјә, ону һәр васитә илә горујуб сахламаға чағырмышдыр.

Исан исана достдур, гардашдыр. Мән јери кәлдикчә һүсејибала Әлијевлә рус Алексејин, С. Вурғуила К. Сионовун, Муганын гуручулары Сарванла Манјанын, Ордубад рајонунун Шаумјан адына колхозунда Зүләјха һачыјева илә Антонина Саакјанын достлуғундан да сөһбәт ачыр, шакирдләрин бејнәлмиләл тәрбијәсини ичкишаф етирмәјә чалышырам.

Кечән ил РСФСР әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин рајону-муза кәлмиш нүмајәндәләри илә, һәмчинин рајонун Аза кәндиндәки ермәни орта мөктәбинин шакирдләри илә кечирдијимиз көрүшләр шакирдләрдә коммунист әхлағи сифәтләринин ашыланмасына даһа да көмәк етмишдир. Биз гардаш Ермәнистанын Мегри рајону мөктәбләри илә сых достлуғ әләгәен сахлајырығ. Һәр ил Шаумјан адына мөктәбин шакирдләринә гонағ кедир, онлары да мөктәбимизә дә’вәт едирик. Ермәни достларымызын мөктәбимиз үчүн вердикләри һәдијјәләри достлуғун рәмзи кими сахлајырығ.

Мөктәбимиздә «Бејнәлмиләл достлуғ клубу» фәалијјәт көстәрир. Шакирдләримиз 27 шәһәрин мөктәблиләри илә мөктублашыр, достлуғун телләриши мөһкәмләндирирләр. Бизим достлуғ кушәмиздә Москва, Ленинград, Рига, Кијев, Дашкәнд, Јереван, Кутаиси, Мегри мөктәблиләринин достлуғ мөктублары, мөхтәлиф албомлар вә шәкилләрлә јанашы, Маңарыстан пионерләринин көндәрдикләри мөктублар үзәриндә сүлһ көјәрчининин тәсвири верилмиш бајрағ да вардыр.

Мөктәбимиздә зәнкин һәрби-вәтәһпәрвәрлик кушәси тәшкил етмишик. Тез-тез бәдии кечәләр, гочаман коммунистләр вә әмәк ветеранлары илә көрүшләр кечиририк. 1920-чи

илдән Сов.ИКП үзү Х. Рәчәбовла, эмәк ветераны, Октябр Ингилабы орденли С. Тағыјева илә шакирдләрин көрүшү онлара дәрин естетик тә'сир бағышламышдыр.

«Һеч кәс унудулмур, һеч нә яддан чыхмыр» мөвзусунда кечирдиҗимиз әдәби ахшам, узун мүддәт шакирдләрин һафизәсиндән силинмәјәчәкдир. Һәмнин кечәдә һәмјерлимиз, Бүһенвалдын әфсанәви гәһрәманы Әкбәр Ағајевин гардашы Ислам Ағајев һәјәчанлы чыхыш етди, гардашынын рәнки солмуш мәктубларыны охуду вә сөһбәтини белә гуртарды:

— Хејли мүддәт ондан мәктуб алмадыг. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән 20 ил кечдикдән сонра өјрәндик ки, о, Бүһенвалда фашистләрин һәрби әсир дүшәркәсиндә вәһшичәсинә өлдүрүлүб. О, өләндә гырмызы улдузлу кәмәрини совет адамына лајиг гүрурла сахламыш, белиндән ачмамышды.

Бах, будур коммунист тәрбијәсинин мә'нәви кејфијјәти.

Мән әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрлә апардығым кениш иши доғма Коммунист Партијамыза гүкәнмәз мәһәббәт телләри илә сых сурәтдә бағлајырам. Чүнки бүтүн мүсбәт ишләримиз, бу күнүмүз, хошбәхт кәләчәјимиз партијамызла бағлыдыр. Партија кәнчләримизин сәадәти үчүн әлиндән кәләни едир. С. Вүрғунун, С. Рүстәмин, М. Раһимин вә б. јазычыларын әсәрләринин тәһлили заманы, һәмчинин һәјата кечирилән тәдбирләрдә вә сөһбәтләрдә бу саһәни дигтәт мәркизиндә сахлајырам. Гејд едирәм ки, Коммунист Партијасы даим азад вә хошбәхт һәјатымызын бешији башында дурмушдур. Партијамызын, халгын мәнәфејиндән, Вәтәнин сәадәтиндән башга һеч бир мәнәфеји јохдур. Көрүн М. Раһим Коммунист Партијасыны нечә тәрәннүм едир:

Партија јүксәлиш, зәфәр јолдашы,
Партија халгларын өзү демәкдир,
Јарадан әлләри, дүшүнән башы,
Дөјүнән үрәји, көзү демәкдир.

БӘДИИ ӘДӘБИЈЈАТ ВӘ ШАКИРДЛӘРДӘ ФАНТАЗИЈА ГАБИЛИЈЈӘТИНИН ИНКИШАФЫ

Аллаһверди ЕМИНОВ

Азәрбајҗан Елми-Тәдғигат Педагогика
Институтунун елми ишчиси

Ушагларын тәбиәти чылғын, романтик, хәјалпәрвәрдир. Онлар чох шејлә марағланыр, өјрәнмәјә, мүбаһисә етмәјә һәвәслидирләр. Белә бир психоложи хүсусијјәт, онларын фикрини кәләчәјә истигамәтләндирмәјә вә тәсәввүрләрини елми мә'луматларла зәнкинләшдирмәјә имкан верир. Бу исә фантазијасыз мүмкүн дејилдир.

Фантазија нәдир? Онун инсан хәјалы, арзусу илә нә әләгәси ола биләр? Фантазија инсанда ән гијмәтли габилијјәт вә истә'даддыр. О, башга психи вә әгли габилијјәтләрлә бирликдә јараныр вә кетдикчә формалашыр. Әгли фәалијјәт инкишаф етдикчә, тәбиәт, чәмијјәт һаггында биликләр, тәсәввүрләр чохалдыгча фантазија да формалашыр. Беләликлә, идраки габилијјәтләр зәнкинләшдикчә јарадычы фантазија да ағлын, билијин, елми мә'луматларын мәһсулу олан хүсуси кејфијјәтә чеврилер.

Фантазија кәләчәјин техникасыны көрмәк, елми әсасларла ону әләгәләндирмәк вә јени фәрзијјәләр ортаја атмаг габилијјәтидир. Тәсадүфи дејилдир ки, бөјүк алим Менделеев фантазијаны учурум үзәриндә көрпү салмаг үчүн о бири саһилә ип атмаға бәнзәдирди.

Мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрдә фантазија габилијјәтинин инкишафы о гәдәр дә гәнаәтләндиричи дејилдир. Шакирдләрин зәһни әмәлијјәтнин формалашмасында апарычы гүввә олан фантазија кениш мејдан верилмир. Бунун бир сыра сәбәбләри вардыр.

Мүэллимләримизә көмәк мәгәсәдилә онлардан бә'зиләриңиң үзәриндә дажанмагы лазым билирәм.

Биринчи, програм вә дәрсликләрдә елми-фантастик әсәрләрә јер верилмәмәсидир.

Тә'лим просеси апарычыдыр. О, шакирдләрин истә'дад вә бачарыгыны үзә чыхармагда мүэллимин имканларыны мәркәзләшдирир. Мүэллим синифдә јени, мә'лум олмајаң әсәрләр, образлар, әдәби просесләр һаггында мә'лумат верир, шакирдләрин дигтәтини бу истигамәтә јөнәлдир. Шакирдләр мүасир шаир, јазычы вә драматургларын, һабелә харичи өлкә сәнәткарларының јарадычылығы илә таныш олулар. Шүбһәсиз, мүэллим әдәбијјатын тәдриси заманы шакирдләрин һисси тәфәккүрүнү инкишаф етдирир, емоционалыг, тәнгиди мүһакимә, мә'на чаларлығыны гаврамаг кими кејфијјәтләри онлара ашылајыр. Лакин бу аздыр, мүасир шәраитдә кәнч нәсли һәртәрәфли сәвијјәдә көрмәк максимум гәнаәт дејилдир. Һәр бир шакирд охудуғу әсәрин тәсирилә јашајыр, өзүнү гәһрәманлара охшадыр, кәләчәк һәјәт јолуну мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр. Илк космонавт Јури Гагаринниң е'тирафыны хатырламаг, мәнчә кифәјәтдир: «Жүл Верни охујараг мән бу гәрәра кәлдим ки, өз һәјәтымы астреномикаја һәср едим...» Мәһз бурада мүэллим чыхылмаз вәзијјәттә галыр. Әдәбијјат дәрсликләри вәрәгләнир, јалныз V синифдә синифдәнкәнар оху үчүн Емин Маһмудовун «Кәинат кәмиси» повести мәсләһәт көрүлүр. Һалбуки, IV — X синифләрдә әдәбијјат дәрсликләриндә, әлавә вә синифдәнкәнар оху үчүн мүасир шакирдләрин зөвг вә тәләбләриндән ашағы дуран хејли әсәрләр вардыр. Әлбәттә, биз һәмин әсәрләри тәһлил етмәк фикриндә дејилик. Ахы, нә вахтадәк мәктәбләримизә сәнәткарлыг чәһәтдән ашағы сәвијјәли нәср вә поетик әсәрләр ајаг ачачаг! Әдәбијјатымызын наилијјәтләри көз габагындадыр. Амма програм вә дәрслик мүәллифләри бу саһәдә чидди арашдырмалар, мүгајисәләр апармыр, чох һалларда ејни әсәрләрин тәкратән тәдрисини, охунмасыны мәсләһәт көрүрләр. Програм вә дәрсликләрә мәктәблиләрин рәгбәтини газанмыш «Венераның көјләри од ичиндәдир» (Е. Маһмудов), «Итирилмиш дүңја» (Н. Абдуллајев), «Аелита» (А. Толстој), «Думанлы Андромеда» (А. Белјајев) кими дәррин мүндәричәли, зәнкин фантазијаја малик әсәрләри дахил етмәк мәгәсәдәујгун оларды.

Икинчиси, синифдәнкәнар ишин дүзкүн тәшкил олунамаасыдыр.

Мә'лумдур ки, синифдәнкәнар мәшгәләләрдә әдәбијјат мәшгәләләриңиң даһа мүһүм маһијјәтли чәһәтләри илә шакирдләри таныш етмәк лазымдыр. Габагчыл мүэллимләрин тәфрүбәси көстәрир ки, тә'лим просесиндә шакирдләрин тәфәккүрүнү фәаллашдыран имкан вә васитәләр мөвчуддур. Синифдәнкәнар ишин бу саһәдә ролу кенишдир вә онун әсасында мүстәгил јарадычылыг тәшкил едир. Лакин бә'зи фәни мүәллимләри бәдиә әсәрләрини мүталиәсиндә биртәрәфли иш апарырлар. Програмла бағлы әсәрләрин охунушунун тәшкили илә иши битмиш һесаб едирләр. Мүәллим унутмамалыдыр ки, фантазија габилитәтинин инкишафында елми-фантастик әсәрләрин охунушунун, мүзакирәсинин тәшкили чох фәјдалыдыр. Дүздүр, Азәрбајчан дилиндә елми-фантастик әсәрләрин азлыгындан шикајәтләnmәкдә мүәллимләр гисмән һаглыдырлар. Амма китаб рәфләримиздә Ж. Верниң, А. Әзимовун, Чорч Ланжелениң, Пјер Булуң, А. Белјајевин, А. Толстојун, И. Јефремовун, Е. Маһмудовун, Н. Абдуллајевин елми-фантастик әсәрләри вардыр ки, онлар аз-чох бу саһәдә кениш иш апармаға имкан верир. Мүшаһидәләримиз көстәрир ки, бә'зи әдәбијјат мүәллимләри шакирдләрин фантазијасыны гидаландырмагда елми-фантастик әсәрләрин охунушуну шакирдләрин ихтијарына бурахырлар. Нәтичәдә јалныз бир-ики шакирдин фантастик әсәр охудуғу ајдынлашыр. Елми-фантастик әдәбијјата мараг көстәрән шакирд әдәбијјат дәрнәјинә һәвәслә кәләчәк, елм вә техниканың наилијјәтләрилә јахындан марағлана чагдыр. Мәсәлән, мәшһур рус фантастик јазычысы Александр Белјајевин «Амфибија-адам» романы мүһүм идејаларын һәллиә һәср олунуб. Әсәрдә көстәрилдир ки, тәкамүл инкишафы просесиндә инсан өзүнүн һејван әчдадларындан бөјүк үстүнлүкләр әлдә етмиш, ејни заманда инкишафын ашағы мәрһәләсиндә һејванларын малик олдуғунун чохуну итирмишдир. Белә ки, суда јашамаг инсана чох бөјүк үстүнлүкләр газандырарды. Елә исә бу имканы инсана нијә вермәјәк? Биз билирик ки, гуруда јашајан бә'зи һејванлар јенидән суја гајытмышлар. Делфин балыг иди, гуруја чыхыб мәмәли һејван олду, лакин јенидән суја гајытды, о иди балина кими мәмәлидир. Һәр икиси чијәрләрилә нәфәс алыр. Профессор Салватор бу саһәдә әмәлијјат апарыр вә амфибија-адам Ихтиандрын синасында ишини баша чатдырыр.

Профессор белә гәнаәтә кәлир ки, дикәр адамлар да Ихти-
андрын далысынча океана кирсәјдиләр, һәјат тамамилә дә-
јишәрди. О заман инсан гүдрәтли суја асанлыгла галиб кә-
ләрди! «Милјонларла адам бир-бирини сыхмадан, галмагал
салмадан океанда јерләшә биләрди».

Белә бир конкрет изаһатдан сонра шакирдләрнин фикри-
ни һеккәлини биоложи гәнууна кәтирмәк ләзимдыр. Бу гәну-
на әсасән һәр бир чанлы мәхлуғ өзүнүн илк инкишафында
Јер үзәриндә әсрләр боју һәмин чанлы мәхлуғ нөвүнүн кәл-
дији формалары тәкрар едир. Инамла демәк олар ки, инсан
вахты илә гәлсәмәләрлә нәфәс алаңлардан әмәлә кәлмишдир.
«Амфибија-адам» елми-фантастик романын охунушуну тәш-
кил едән мұаллим, әсәрдә ирәли сүрүлән идејаларын тәлеји-
ни дә шакирдләрнин нәзәринә чатдырмалыдыр.

Һәр бир елми-фантастик әсәрин шакирдләр тәрәфиндән
охунушуна наил олмағ, маһијәтләи чәһәтләрилә онлары та-
ныш етмәк, јери кәлдикдә фикир мұбадиләси апармағ чох
фәјдалыдыр. Белә етдикдә кәнч нәсилдә һәмин идејалар ба-
рәдә дүшүнмәк, мұһакимә јүрүтмәк, сонралар мөгәсәдини мұ-
әјјән сәһәдә мәркәзләшдирмәк имканы јараныр. Әдәбијјат
мұаллимләри бундан гачмамалыдыр, тәдрис илинин сонунда
дәрс дедији синифләрдә охунмасы мәсләһәт көрүлән елми-
фантастик әсәрләрнин сијаһысыны вермәлидир. Белә олдуғда
шакирдләр әсәрәри тапмағда, сәрбәст охумағда, гаршыја
чыхан суаллара чавабда вахт газаныр вә илк дәрс күнүндән
мұаллим синифдәнкәнар мәшғәләләрнин планына охунмуш
елми-фантастик әсәрләрнин кениш мұзакирәсини дахил едир.

Үчүнчүсү, мұаллимни интеллектуал сәвијјәсинин ашағы
олмасыдыр. Бу күнүн мұаллимләри гаршысында мәс'ул вә-
зифәләр дурур. О, устад мұаллим олмагла јанашы, бир зија-
лы кими дә дөврүн әдәбијјатыны дәриндән мұталиә етмәли,
елм вә техниканын башлыча истигамәтләри һағгында мұәјјән
мә'лумата малик олмалы вә шакирдләри архасынча апарма-
ғы бачармалыдыр. Һәјат сүбүт етмишдир ки, белә мұаллим-
ләрин јетирмәләри мәнтиги чәһәтдән мұһакимәли, һадисәдән
дәрһал баш чыхаран зијалы кими јетиширләр. Һәмнишәми бе-
лә олур? Тәәсүф ки, јох! Садәчә өз ихтисасы чәрчивәсиндән
кәнара чыхмајан, дәрсин мұасир проблемләрини ајдын
дәрк етмәјән әдәбијјат мұаллимләримизә дә раст кәлирик.
Мұаллимни интеллектуал сәвијјәсинин ашағы олмасы она
кәтириб чыхарыр ки, о, елми-фантастик әсәрдә ирәли сүрүлән

фәрзијјәнин кәләчәјини шакирдләрә ајдылашдыра бил-
мир. Һалбуки, бир реплика, кичик мұсаһибә бу күн дүнја
алимләрини дүшүндүрүр, онун һалли јоллары барәдә мұлаһи-
зәләр мејдана чыхыр. Башга планетләрлә әләгә сахламағ
проблеми мәһз беләләриндәндир. Әдәбијјат мұәллиминин бу
һағда мә'лумат вермәк имканы вардырмы, јохса, бу, физика
вә астрономија мұәллимләринин өһдәсинә дүшүр? Һеч дә
белә дејилдир. Кәлини «Аелита»дакы бир епизодун чығырына
дүшөк вә шакирдләрин фикрини бурада мәркәзләшдирәк:
«Лос гапыны ачды, онун архасында јоғун бир адам дурмуш-
ду. О, ики әли илә тутдуғу шәһли күлләри бәрк-бәрк гарны-
на сыхмышды — АИУ утара Аелита* пычылдајарағ чичәкләри
узатаы».

Мәһз гејри-ади өјрәндијимиз бу ахычы сөзләрдән сонра
јерлиләрлә башга мәдәнијјәт нұмајәндәләринин диалогу баш-
ланыр.

— Һардасан, Һардасан, Көјоғлу?

— Көрәсән, биз буна бәнзәр бир шеји һачанса ешидәчәјик-
ми? Өзкә дүнјанын сакииләринин еһтираслы чағырыш сәслә-
ри Јер күрәсинә чатачағмы? Јохса, биз дә Аелита кими ча-
вабсыз сәмаја әл атачағы?

Лакин јазычы фантазијасы нә гәдәр гарибә, ифандырычы
олмаса да, елми-фантастик әсәрин маһијәти һәһигәтә чеври-
лә биләр. Артыг бу күн алимләр А. Толстојун «Аелита»дакы
проблема — башга планетлә диалога јахынлашырлар. Ар-
тыг бу күнкү инкишаф уста тәбиәтин тәсәдүфи һөкмү јох,
каинатын инкишаф гәнунаујғунлуғу олмасына һеч бир ети-
раз доғурмур вә Митродорун «Јер күрәсини јекәнә әләмә —
планетә бәнзәтмәк, буғда әкилмиш кениш сәһрада јекәнә сүн-
бүл битдијини сүбүт етмәк истәјән чүрүк бир аңлашылмазлығ
кими гәбул етмәк олар» — сөзләри мұасир алимләри дәғиг
фикирләрилә дә тәсдиғ олуур. Мұаллим әсәр барәдә конкрет
мә'лумат вердикдән сонра һәмин идеја илә әләғадар белә бир
факты хатырлатмалыдыр ки, 1961-чи илин нојабрында АБШ-
ын Гринбенке шәһәриндә 11 мәшһур алимдән ибарәт симпо-
зиум чағрылмышдыр. Кичик шәһәрдә кечән бу көрүшдә би-
зим галактикада бәлкә дә 50 милјон ил инкишаф етмиш дүн-
јанын олдуғуну сүбүта чалышан бир дүстур чыхарыламышдыр.

* Сизи Аелита саламлајыр (тәрчүмәси).

Әлбәтте, бу һадисәдән хејли вахт өтүб. Елм сон илләрдә кө-
рүнмәмиш аддымлар атыб. Мәсалән, бу күн көркәмли нәзәри-
јәчиләрдән Роджер Маккоен ән јени тәдгигатлар әсасында
сүбут едир ки, космосда 130 милјона гәдәр јүксәк инкишаф
етмиш чисим јерләшр...

Сонралар «космик көндәришләр» үчүн радио далғала-
рындан истифада етмәк тәклифи ирәли сүрүлдү. Техники ола-
раг бу ләјиһә артыг бир нечә ил бундан әввәл һәјата ке-
чирилмишдир. Лакин даһа мүрәккәб бир суал мејдана кәлди.
Биз бу «космик көндәриши» һансы диллә көндәрмәлијик?
Алимләр өз «мәктублары» үчүн сон дәрәчә чидди вә лаконик
олан ријазин дили сечдиләр. Бу тәклиф, шүбһәсиз, бир заман
«космик лингвистика» адландырылачаг елмин әсасыдыр.
Һәр һалда јени бинанын тәмәл дашы гојулмушдур вә башга
планетләрдә јашајанларла данышмаг үчүн јени бир ријазин
дил јаранмышдыр. Бу дил исә чох бәдии олан «линкос» (кос-
мик лингвистика) адландырылмышдыр. Бу елмин баниси
һолландијалы профессор Фројденталдыр. Башга планетлә
әләгә проблеми илә марагланан шакирдләр истәр-истәмәз
дүшүнүрләр: «Биз космосда јашајан, даһа да инкишаф етмиш
чанлылары ахтарырыг. Бәс, онлар бизи нијә ахтарыб тап-
мырлар?» Тамамилә һаглы суалдыр. Бу суала инкилис али-
ми М. А. Мерсер әсасландырылмыш чаваб вермишдир: «Чох
мүмкүндүр ки, бизи ахтарырлар. Бәлкә дә артыг милјонларла
космик робот-кәмиләр бизим галактикамыза дахил олуб,
мүхтәлиф диапазонларда олан радио далғаларыны тутмаг
тапшырыгы алыблар. Бәлкә дә бизим планетимиздә чанлы
инсанларын јашадыгы барәдә һансы галактикадаса мә'лумат-
лар вар». Һәр һалда 30 ил әввәл узаг радио верилишләринин
тәдгиги заманы «Радио-ехо» (радио-әкс-сәда) гејдә алын-
мышдыр. Јер күрәсинә көндәрилмиш импульс чох бөјүк
ләнкимәдән сонра планетимизә гајытмышдыр. Тәәссүф ки,
алимләр һәлә дә бу һадисәнин маһијјәтини ашкара чыхара
билмәмишләр. Ким билир, бәлкә дә узаг галактикаларда јаша-
јанларын бизә көндәрдији «мәктублар» һәлә јол кә-
лир!.. А. Толстојун «Аелита» әсәринин јазылышындан 50 ил
јахын вахт кечиб вә инсанларын газандыгы наилијјәтләр сү-
бут едир ки, әсил јол кечилмишдир. Јазычынын дедијини бир
азча дәјишдирәрәк инсан бу күн улдузлара «АИУУТАРА тор-
паг» («Сизи торпаг саламлајыр»), — дејә биләр.

МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈАТ КАБИНӘСИНИН ТӘШКИЛИ

Б. ЧӘФӘРЛИ,

Кировабад шәһәриндәки 22 нөмрәли мәктәбин директору.

Шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә әдәбијат мүәллими-
нин имканлары чох кенишдир. Бәдии әдәбијат, һәр шејдән
әввәл, тәрбијә васитәсидир. Шакирдләр охудуглары бәдии
әдәбијатдан өјрәндикләри нүмунәләр васитәсилә, бир тәрәф-
дән онлары әһәтә едән ичтимаи мүһити, мүасир һәјаты, мүасир
әләми даһа дәриндән дәрк етмәк имканы әлдә едир, диқәр
тәрәфдән исә бу, шакирдләрдә мүтәрәгги дүнјакөрүшүн фор-
малашмасына көмәк едир, онларын мәрдлик, гәһрәмәнлыг
руһунда, Вәтәнә, халга хидмәт вә сәдагәт, инсанлара мәһәб-
бәт, бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијәләnmәсинә сәбәб олур.

Буну нәзәрә алараг биз дил вә әдәбијат дәрсләрини ша-
кирдләрә сәмәрәли вә шүүрлу мәнимсәтмәк үчүн мәктәбдә
әдәбијат кабинәсини јени програма ујғун олараг әјани вә-
сайтләрлә зәнкинләшдиририк.

Бизим мәктәбимиздә әдәбијат кабинәсинә дахил олма-
мышдан, кениш дәһлиздә дүзәлдилмиш әдәбијат музеји бөјүк
шайр Низаминин кушәси илә ачылыр. Диварда шаирлә јашыл
олан зүмрүд ләпәли Көј көлүн көзәл мәнзәрәси чанланды-
рылмышдыр. Бу мәнзәрәнин фонунда шаирин шәкли верил-
мишдир. Музеј боју онун әсәрләриндән иллүстрасијалар чә-
килмиш, алтында исә шаирин һикмәтли сөзләри јазылмыш-
дыр.

Музејдә шаирин јашадыгы дөвр чанландырылмыш, онун
әсәрләринин сәркиси ачылмышдыр. Диварда Низами дөврүн-
дә халгымызын мәишәтдә ишләтдији әшјанын шәкилләри зөвт-
лә ишләнмишдир.

Низами кушәсиндә бөјүк сәнәткарның «Фәрһад вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун», «Сирләр хәзинәси», «Једли көзәл», «Искәндәрнамә» вә с. әсәрләриндән көзәл бојаларла дивара шәкилләр чәкилмишдир. Бунарның ичәрисиндә «Сирләр хәзинәси»ндән «Султан Сәнчәр вә гары», «Кәрпичкәсән кишинин дастаны», «Хосров вә Ширин» әсәриндән Фәрһад вә Ширинин шәкли, Фәрһадның күлүнкә Бисүтун дағыны чапмасы кими шәкилләр нәзәри чәлб едир. Низами кушәсиндә шүшәләрдә дүзәлдилмиш бөјүк рәфдә шаирин бүтүн әсәрләри сәлигә илә дүзүлмүшдүр. Музејә Низами мәгбәрәсинин макети күсүсиклә көзәлик верир.

Музејә Ч. Чаббарлы кушәси дә вардыр. Бунун хошакалән, јаллагалан чәһәти одур ки, јазычының бүтүн һәјәт вә јаралычылығы диварда әкс етдирилмишдир. Онуң «Севил», «1905-чи илдә», «Алмаз», «Јашар» вә башга әсәрләриндән сәһнәләр, роцлары ифа едән актјорларның фотошәкилләри дивардан асылмышдыр.

Азәрбајчанның халг шаири С. Вурғунун диварда јазы бојаларла чәкилмиш шәкли музејә кәләнләрин дигәтиндән јазыныр. Шәклян сол тәрәфиндә шаирин әсәрләринин ады јазылмыш, «Вагиф», «Фәрһад вә Ширин» драмларындан сәһнәләр верилмиш, һәмин сәһнәләрдә иштирак едән актјорларның роцларда шәкилләри әкс етдирилмишдир. Онуң «Комсомоц» поемасы даһа да чәзибәдәр верилмишдир.

Әдәбијјат музејиндә бөјүк шаир Нәсиминин 600 иллик јубилејинә һәср едилмиш кушә јарадылмыш вә һәмин кушәдә шаирин рәнкбәрәнк бојаларла ишләнимиш бөјүк шәкли дивара вурүлмүш, әсәрләри вә әлјазмаларындан нүмунәләр кичик бир рәфдә топланмышдыр. Музејә Азәрбајчан шаир вә јазычылары илә јанашы, рус классикләринин дә дөвр вә јарадычылыгыларыны әкс етдирән кушә дә вардыр. Бурада Пушкин, Лермонтов, Островски, Фадејев вә башгаларының шәкилләри алтында онлара мәнхус гижәтли сөзләр јазылмыш, ән мәшһур әсәрләринин ады көстәрилмишдир. Бир сөзлә, бу диварлардакы шәкилләр, сөзләр аһама чоһсәнифәли китабы кәтырләдыр.

Бүтүн кушәләрдә IV—X синифләр үзрә тәдрис програмының гыса күләсәси диварда һәкк едилмишдир.

Кабинәдә XI әсрдән башламыш бу күнә гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјатының көркәмли нүмајәндәләринин шәкилләри ејни өлчүдә, сыра илә дивардан асылмыш вә ашағы

һиссәсиндә исе онларның гижәтли сөзләриндән нүмунәләр верилмишдир. Низами Кәнчәвинин «Лејли вә Мәчнун» әсәринә аид әјрыча кушә јарадылмышдыр. һәмин кушәјә баһаркән Лејли вә Мәчнунун кечирдији һәјәчанлы дәгигәләр аһамын көрү гаршысында чанланыр. Бундан башга, «Хәмсәјә» дахил олан бүтүн әсәрләрдән нүмунәләр верилмишдир.

XX әср Азәрбајчан әдәбијјатының көркәмли нүмајәндәләриндән олан М. Ә. Сабир вә Ч. Мәмәдгулузадәнин һәјәт вә јарадычылығына һәср едилмиш бөјүк стендләрдә, әдәбијјат дәрсләриндә истифадә олунамаг үчүн, кифәјәт гәдәр материал тапмаг олар.

Кабинәнин бир һиссәсиндә, башда Ч. Мәмәдгулузадә олмагла молланәсрәддинчиләрин фотошәкилләри чәмләнкишдир.

М. Ә. Сабирин, М. П. Вагифин вә Ч. Мәмәдгулузадәнин бөјүк шәкли шакирдләр тәрәфиндән гырмызы парча үзәриндә ишләнәрәк дивардан асылмышдыр.

Кабинәдә Азәрбајчан дилинә аид дә чоһлу схем — сәдвал вә мүхтәлиф әјани васитәләр вардыр. Бунар мүәллимләрин рәйбәрлији илә шакирдләр тәрәфиндән дүзәлдилмишдир. һәмин әјани васитәләр IX—X синифләрин програм материалларыны әһәтә едир.

Кабинәнин көркәмли јериндә шакирдләрин синифдәнкәнар гираәти үчүн топланмыш китабларның рәфи јерләшир. һәмин рәфдә бүтүн јазычы вә шаирләрин әсәрләриндән бир нечәсини көрмәк олар. Синифдәнкәнар оху, шакирдләрин зейни инкишафына, гираәт техникасының јахшылашмасына, дүңәкөрүшүнүн артмасына көмәк едир.

Бизим иш тәчрүбәмиз бир даһа тәсдиг едир ки, шакирдләрин биллик кејфијјәтинин јүксәлмәсинә вә мүәллимин ихтисәслашмасына кабинә системинин бөјүк тәсири вардыр.

ЭДЭБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ЭДЭБИ НОВАТОРЛУГУН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ҮСУЛЛАРЫ

Нәриман ӘЛИЈЕВ

Зәнкилан шәһәр орта мәктәбинин мүәллимн.

Мәктәб тәдрис фәнләри ичәрисиндә эдәбијат өз мәзмуну илә бөјүк тәлим вә тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир. Шакирдләр эдәбијат васитәсилә һәјәти өјрәнир, коммунист әхлагы сифәтләринә јијәләнир вә шүүрлу, мүбариз совет вәтәндашы олмаг үчүн һазырлашырлар. Бу чәһәтдән социалист реализми үсулу илә новаторчасына јарадылмыш совет эдәбијатынын ролу даһа бөјүкдүр. О, кәнч нәслин ән гүдрәтли бәдн, естетик вә идеја тәрбијәси силаһыдыр.

Милјонларла адам үчүн севинч вә илһам мәнбәји олаң, онларын ирадәсини, дуғуларыны, фикирләрини ифадә едән, онлары идејача зәнкинләшдирән, әхлаг чәһәтдән тәрбијә едән, социалист һәјәтынын зәнкинлијини вә мүхтәлифлијини доғру вә жүксәк бәдиликлә әкс етдирән, јени, әсил коммунист сифәтләрини парлаг сурәтдә тәсвир едән совет эдәбијатыны шакирдләрә севдирмәк эдәбијат мүәллимнин шәрәfli ишидир.

Х синифдә совет эдәбијатыны тәдрис етмәјә башларкән јени, социалист мәзмунлу эдәбијатымызын јараныб инкишаф етдирилмәсиндә партијалылыг, хәлгилик вә классик ирсә мүнасибәт һаггында Ленин принципләринин, социалист реализми методувун һәлледичи ролундан, Бөјүк Октябр социалист ингилабынын, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәнин тәсириндән әтрафлы изаһат верирәм.

Эдәбијатын тәдрисиндә шакирдләри һәр бир бәдн әсәри шүүрлу сурәтдә гаврамаға, эдәбијатын идеја зәнкинлијини, орижиналлыгыны, ајры-ајры сәнәткарларын әсәрлә-

риндәки жүксәк бәдилији, новаторлуғу онлара дәриндән дәрк етдирмәјә чалышырам.

Орижиналлыгы, идеја мәзмуну вә бәдн кејфијјәти етибарилә мүасир тәләбләрә чаваб верән һәр бир әсәри тәдрис едәркән чалышырам ки, һәмн дәрә шакирдләрин мәфкура вә естетик тәрбијәсинә көмәк етсин.

Мәлум олдуғу кими, эдәбијат тарихимиздә өз орижиналлыгы, новаторлуғу илә силинмәз из бурахан һәр һансы бир јур. О, адамларын, кәнчләрин вә ушагларын әхлагы, естетик фәсини вермәјә чалышыр. Мән бу чүр әсәрләрин епик поезија тифадә етдији бәдн үсул васитәләри вә эдәби новаторлуғу шакирдләрә чатдырмаға чалышырам. Чалышырам ки, бәдн әсәрин идејасы, онун јенилик, мүасирлик вә хәлгилик руһу, јени әсәрин нә үчүн јазылдығы, нә үчүн ону охумаг вә дәрк етмәк лазым олдуғу шакирдләрә чатсын, эдәби әсәрин идејасы шакирд мүһакимәсинин, мәнтиги тәфәккүрүнүн өзүндән доғсун, эдәби әгидәјә, етигада чеврилсин. Новаторчасына јарадылмыш епик поезија мүмүнәләриндән истифадә едәрәк, шакирдләрдә мөһкәм ирадә, чәтинликләрә галиб кәлмәк әзми, гаршыја тојулмуш ајдын вә нәчиб мәгсәд уғрунда әзмкарлыг көстәрмәк һисси, әмәксевәрлик кими ән мүһүм кејфијјәтләри ашыламаға сәј едирәм.

Бүтүн бунлары эдәбијатын спесификлијини, жанр хүсүсijјәтләрини өјрәнмәк шәрти илә, әсәрин идеја мәзмунуну вә бәдн формасыны вәһдәт һалында көтүрүб, мәзмун вә форма јенилијини бүтөвлүкдә тәдгиг етмәк вә мәнимсәтмәк әсасында јеринә јетирмәјә наил олурам. Бунун үчүн Х синифдә хүсүсән, кириш вә јекун мәшғәләләриндә мүһазирә дәрсләриндән истифадә едирәм. Орта мәктәб програмында эдәбијат нәзәријјәсиндән верилмиш «эдәбијатда ән'әнә вә новаторлуғ» мөвзусуну кечәркән мәсәлә әтрафында даһа кениш вә дәрн изаһат верирәм.

Бәдн јарадычылыгда партијалылыг вә хәлгилик кими Ленин принципини әсас көтүрән партијамыз өз јени програмында социалист реализминә мәхсус јенилијин—чәсарәтли новаторлуғун дүзкүн истигамәтини, мүтәрәгги ән'әнәләрдән истифадә илә јанашы, һәмн ән'әнәләрин инкишафыны да совет эдәбијатынын мүһүм мәсәләси кими гејд етмишдир.

Эдәбијатда, о чүмлэдән эпик поезијада эн'әнә вә новаторлуг проблеминин сон заманларда республикамызда, өлкәмиздә кениш мұзакирә вә мұбаһисәләр доғурмасы, һәтта Шәрг вә Гәрб өлкәләри нумәјәндәләринин естетика үзрә кеңирилән бејнәлхалг конгрессләрдә бу һағда аҗрыча бөлмәләрдәки гызгын фикир мұбадиләләри мәсәләнин зәрури, заманын еһтијачындан ирәли кәлмәсини вә бејнәлхалг маһијјәтдә олма-масыны көстәрир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајҗан совет эпик ше'ри әсасән, 1932 — 1940-чы вә 1947 — 1950-чи илләр арасында һәм кәмијјәтчә, һәм дә кејфијјәтчә жүксәк инкишаф мәрһәләсиндә олмуш, нәинки республика, һәтта Үмумиттифаг вә бејнәлхалг ичтимаијјәтин һүсн-рәғбәтини газанмышдыр.

Мүһарибәдән сонра јарадылан «Зәнчинин арзулары», «Ленинград көјләриндә», «Ленин», «Гафурун гәлби», «Муған», «Ленинин китабы», «Ајкүн», «Абшерон торпағында» поемалары һәм Низами вә Фүзули эн'әнәләри илә бағлы, һәм дә мәзмун, идеја, форма вә үслуб чәһәтчә новатор сәнәт нүмунәләри кими эпик поезијамызын инкишафында бөјүк әһәмијјәтә маликдирләр.

Х синфин әдәбијат дәрсләриндә «Азәрбајҗан совет эпик поезијасында новаторлуға даир» ичмал мүһазирәләриндә әсасән ашағыдакы суалларын изаһына кениш јер верирәм. «Эпик поезијада новаторлуг һансы сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, кејфијјәтләри илә өзүнү көстәрир. Үмумијјәтлә поемада новаторлуг нәдир вә биз буна эн чох һансы поемаларда раст кәлирик? Кечмиш әсәрләрдәки феодал-патриархал, истисмарчы синифләрин һөкмранлыг етдији гурулушлардан фәрғли олараг јени социализм шәраитиндә, эпик поезијада новаторлуг һансы ичтимаи әсасларла даһа бөјүк әдәби сәрвәтләрин јаранмасына сәбәб олур?

Изаһ едирәм ки, сәнәтдә, о чүмлэдән поезијада бәдин новаторлуг һәр шејдән әввәл фикрин, идејанын, мүнәсибәтин јенилијидир, сәнәткарын јарадычылыг мәгсәдләринин, әдәбијјәтә кәтирдији идејаларын, принципләрин, тәшәббүсләрин оријиналлыгыдыр. Дүнја әдәбијјәтә, еләчә дә милли әдәбијјәтәмызын чохәсрлик тарихи көстәрир ки, әдәбијјәтәтин ирәлијә доғру инкишафында новаторлуг әсас шәртләрдән биридир. Классик ады илә дүнја шөһрәти газанмыш шаирләрин һамысы новатор олмушлар. Фүзули, Нәваи, Пушкин, Бајрон кими. Новаторлуг һәм дә әдәбијјәтәтин эн јахшы классик эн'әнәләри

нин јарадычылыгла давам етдирилмәсидир. Эн'әнә илә новаторлуг арасында јалныз зиддијјәт дејил, һәм дә дәрин бирлик, вәһдәт вардыр. Эн'әнә — һәмишә мұасирлик де-мәкдир. Новаторлуг эн'әнәнин давамдыр. В. Г. Белински јени рус поезијасынын јарадычысы А. С. Пушкин һағғында ја-зыр: «Пушкинин илһам пәриси ондан әввәл кәлән шаирләрин јарадычылыгы илә бәсләнмиш вә јетишмишдир. Даһа артыг десәк: О, бунлары гануни малы кими гәбул етмиш вә дәјиш-дирилмиш шәкилдә јенидән дүнјаја гајтармышдыр».

Азәрбајҗан совет эпик поезијасы өз инкишафынын бүтүн мәрһәләләриндә эн јахшы милли эн'әнәләрини, һәјат һәгиғәти, кениш хәлгилик, дәрин һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, вәтәндашлыг гуруру, жүксәк бәдии үмумиләшдирмә, мөһкәм сүжет, парлаг образлылыг, зәнкин характер вә саир кими эн'әнәләрини горујуб сахламыш, јени социалист мәзмуну, коммунист идејалылыгы, жүксәк ингилаби пафосу, јени поетик эпик гәһрәманы илә јени зирвәләрә жүксәлмишдир.

Социализм реализм методунун јаратдыгы кениш имкан нәтичәсиндә новатор ахтарышлары, бәдии кәшфләр поезија-мызы зәнкинләшдирмиш, даһа мұасир, јени форма вә мәзмун-лу поемалар јаранмасына сәбәб олмушдур.

Азәрбајҗан совет поемаларында илк новаторлуг тәшәббүсү дә С. Вурғунун «Комсомол поемасы»ндан башланыр, С. Рүстәмин, Р. Рзанын, М. Мүшфигин, М. Раһимин поемала-рында өзүнү көстәрир.

30-чу илләрдә «Комсомол поемасы», «Јахшы јолдаш», «Алманија», «Өлмәз гәһрәмән», «Азадлыг дастаны», «Бәсти», «Гатыр Мәммәд», «Фантазија» поемалары мөвзу, мәзмун, форма, идеја, образ, характер, бәдии үмумиләшдирмә чәһәт-чә јенилик, новаторлуг дујғусу илә јаранмыш, һәмнин вахтдан әдәби ичтимаијјәтин диггәтини даһа чох чәлб етмишдир.

Мүһарибә дөврүндә јазылан «Татјана», «Бакынын да-станы», «Һилал», «Илдырым» поемаларында да јенилик дуј-ғусу һисс олунур.

Мүһарибәдән сонра јаранан «Зәнчинин арзулары», «Ле-нинград көјләриндә», «Ленин», «Гафурун гәлби», «Муған», «Ајкүн» поемаларында новаторлуг даһа гүввәтлидир.

Азәрбајҗан Совет шаирләринин эпик поезија саһәсиндә-ки мұвәффәғијјәтләри вә онлар һағғындакы көркәмли алим-

* В. Г. Белински. «Александр Пушкинин әсәрләри», Бақы, 1948, сәһ. 1.

ләримизин асаслы фикрләрн көстәрнр кн, мҗтәрэггн эдәбн-
жатымызын хәлгнлнк, гуманизм вә бәднн сәнәткарлыг эн'әнә-
ләрннә әсасланараг, ннгнлабн керчәкклнн, јенн һәјәт һәгнғә-
тннн рәнкарәнклннн гаврајан епнк ше'рнмнз бу күн јенн
кејфнјјәтлн новатор поезнја кнмн мејдана чыхмышдыр. Бу
кејфнјјәт јеннлнјн зәнкнн вә мҗрәккәб, мнллн формалы, со-
снналнст мәзмунлу эдәбн просеснн, вәһнд јарадычылыг мето-
ду, соснналнзм реалнзмн методу дахнлнндә мҗхтәлнф фәрди
үслубларын формалашмасынын, гаднр сөз сәнәткарларынын
әһтнрас вә ннамла апардыглары ардычыл ахтарышларынын
нәтнчәсндр. Бәднн ахтарыш вә кәшфләр поезнјамызы зән-
кннләшднрмнш, даһа мҗаснр, јенн форма вә мәзмунлу епнк
жанрын јаранмасына сәбәб олмушдыр.

Әһәмнјјәтлн мөвзу, монументаллыг, гүввәтлн характер-
ләр мҗбарнзәсн, дахнлн дннамнка, драматнзм, фәлсәфн фнкрн
дәрннлнк, мәнәлн лнрнк рн'чәтләр ән јахшы поеманын сә-
чнјјәвн хҗусннјјәтләрн вә маһнјјәтндр. Бу хҗусннјјәтләрн
өзүндә бнрләшднрән поэма епнк поезнјанын новатор сәнәт
нүмунәсн олур кн, бу чүр нүмунәләрә Азәрбајчан совет эдә-
бнјјатында 30-чу нлләрдән башлајараг раст кәлнрнк. Бу
нлләрдә Азәрбајчан поезнјасы јенн кејфнјјәтлә, јенн епнк
нүмунәләрлә ннкншаф етмәјә вә јүксәлмәјә башлајыр.

Азәрбајчан совет ше'рннн нстә'дадлы нүмајәндәләрн өз
ахтарыш вә мҗсбәт тәчрүбәләрн илә «Ән'әнә вә новаторлуғ»,
«Јенн ше'р нечә олмалыдыр?» кнмн суаллара чаваб вермнш-
ләр. С. Вурғун, М. Мүшфнғ, С. Рүстәм, Р. Рза, М. Раһнм кнмн
габагчыл шанрләр епнк поезнја саһәснндә новаторлуғ тә-
шәббүсләрн көстәрмншләр.

Совет јазычыларынын 1934-чү нл август ајынын 17-дә
ачылан бнрннчн Үмуннтнфаг гурултајы чохмнлләтлн өл-
кәмнзнн эдәбн һәјәтыннда бөјүк рол ојнады. М. Горкнннн «Со-
вет эдәбнјјатынын вәзифәләрн һаггыннда» мәрүзәснндә со-
снналнст реалнзмннн дүнја эдәбнјјаты ннкншафы илә әла-
гәсннн, шнфаһн халг јарадычылыгынын, мәшһур сәнәт
әсәрләрннн јүксәк гнјмәтләнднрнлмәсн, һәмнн әсәрләрдә
әмәјнн әбәдн, бөјүк вә мҗсбәт ролуну гнјмәтләнднрмәсн, эдә-
бнјјатын јенн ннсан, вәтәнпәрвәр совет адамы тәрбнјә етмәк
вәзифәснндән әтрафлы бәһс етмәсн, класснк эдәбн нрсә дүз-
күн мүнәснбәтдә вә јенн новатор совет эдәбнјјатынын јә-
ранмасына вә ннкншафына бөјүк нстнгамәт вә тәкан олду.

Азәрбајчан ше'рннн гуманнст вә бейнәлмнләл маһнјјә-
тн бу нлләрдә даһа да тәрэггн тапараг јенн кејфнјјәт кәсб
етдн. Јенн мҗһарнбә гызышдырычыларынын, фашнзм вә халг-
лары мҗстәмләкә әсарәтнндә сахлајан нмперналнзмнн нфша-
сы 30-чу нлләрдә поезнјамызын мҗбарнз руһуну тәшкнл еднр-
дн. Бу мөвзуја һәср олунмуш С. Вурғунун «Өлүм күрсүсү»,
«26-лар», Р. Рзанын «Алмәннја», М. Мүшфнғнн «Азадлыг дас-
таны» кнмн поемаларыннда гуманнст пафос даһа күчлү вә тә-
снрлн сәсләннрдн.

Бу дөврдә соснналнст әмәјннн дәјншднрнчн, тәрбнјәедн-
чн вә јарадычы күчүнүн тәсвнр вә тәрәннүмү епнк поезнјанын
әсас мөвзуларынндән олду. М. Мүшфнғнн «Фантан» әсәрнндә
гочаман нефтчн Чәбн дајы сурәтннн реал вә тәбннлнјн, С.
Рүстәмнн «Јахшы јолдаш» поемасында сурәтләрнн һәрәкәт вә
рәфтарларынын нчтнман вә психоложн чәһәтдән ннандыры-
чылыгы, тнпнклнјн, Сәмәд Вурғунун «Бәстн» поемасында әмә-
јнн гүдрәтн вә јарадычы күчүнүн нлһамла гәләмә алынмасы
вә Бәстн снмасында Азәрбајчан гадынларынын Совет һакн-
мнјјәтн нлләрнндә азад әмәк шәрәнтнндә ннкншаф јолунун
көстәрнлмәсн, јенн һәјәтын вә нчтнман гурулушун сәнәтә
бәхш етднјн һәјәт һәгнғәтләрн ндн. Әснл новатор сәнәт дә бә-
лә һәјәт һәгнғәтләрнннн тәрәннүмү вә тәсвнрнндә мејдана чы-
хыр.

Епнк ше'рнн ннкншафында әсас јеннлнкдән, новаторлуғ-
дан бнрн, јенн гәһрәманы бөјүк, тарнхн-нчтнман планда, зән-
кнн характерләрлә әкс етднрмәкдән нбарәт ндн. Эдәбнјјат
дәрсләрнндә бу мәсәләнн нзаһ едәркән бнрннчн нөвбәдә С.
Вурғунун поемаларына мҗрачннәт еднрәм. Шакирдләрә чат-
дырмаға чалышырам кн. Сәмәд Вурғун бу чәһәтдән нлк тә-
шәббүс көстәрәрәк үзәрнндә мҗәјјән фәснләләрлә узун нл-
ләр ншләднјн «Комсомол поемасы»нда ннгнлабн варлыгын
чох мҗһүм вә чнддн бнр мәрһәләсннн әһәтә етмәјә чалышыр,
дөврүн тарнхн, нчтнман һадисәләрн нчәрнснндә јенн ннсаннн
формалашмасынын, характер вә дүнјәкөрүшү чәһәтдән дә-
јншнб јетншмәсннн чанландырды, һәјәты реалнст-дүрүстлүк-
лә, јеннлнк руһу илә новаторчасына әкс етмәк нөгтејн-нзә-
рнндән Сәмәд Вурғунун ән гүввәтлн епнк әсәрләрнндән олан
бу поэма мҗхтәлнф ннсан характерн вә таләләрн илә чох зән-
кннднр.

Вәтәндаш мҗһарнбәсн дөврүндә комсомолчу-кәнчләрнн
снннф мҗбарнзәсннә һәср олунан «Комсомол поемасы»нын

мөвзусу жени олдуғу кими, онун мазмун вә мә'насы да һәм жени, һәм дә чох кенишдир, поэма јалныз чәбһә мүбаризәләрини, кәнчләрин һәјатыны, Совет һакимијјәти уғрунда вурӯшмалары дејил, даһа мүрәккәб, даһа зәнкин вә кениш бир мә'нәви ала-ми, мүрәккәб характерләр аламини, жени фикирләри, бөјүк идеаллары әһатә едир. Әсәрдә јалныз комсомола мәхсус тәшкилати фәалијјәти јох, үмумән Вәтәнимизин кәнч-лији, һәјатымызын женилији, нәслимизин сәадәт јоллары өз парлаг бәдии әксини тапыр. Бурада биз ајры-ајры лөвһә-ләр вә тәсәввүрләрдә дә олса һәм ачы кечмиш, һәм кешмә-кешли индини, һәм дә парлаг вә бөјүк кәләчәји көрүрүк. Сә-мәд Вурғун гәһрәманларыны реал варлыгдан алмагла кифа-јәтләнмирди. О, бу варлыға һәм дә бир тәдгигатчы кими нү-фуз едирди. Орада ифадә етмәк истәдији фикир вә һадисәлә-рин зәминәсини ахтарыб тапырды. һәјат һәгигәтләринә үлви идеаллар чәбһәсиндән јанашыр, онлары жени кејфијјәтләрдә мә'наландырыр вә јүксәлдирди.

Мүһарибәдән сонра, хүсусилә Мәркәзи Комитәнин әд-бијјат һаггындакы гәрарындан жени гүввәт вә илһам алан Сәмәд Вурғун, епик поезијамызын даһа чәсарәтли новатор ахтарышларыны апарыр вә бир-биринин ардынча «Зәнчинин арзулары», «Муған», «Ленинин китабы», «Ајкүн», «Заманын бајрагдары» кими новатор сәнәт нүмунәләрини јарадыр.

«Зәнчинин арзулары» поемасы сүлһ вә азадлыг һәрәкаты-на һәср олунмуш дәрин мә'налы, јүксәк мәфкурәли тамамилә жени, орижинал бир әсәр кими нәинки совет, һәтта бүтүн дүн-ја охучуларынын бөјүк рәғбәтини газанмышдыр. Бунун әсас сәбәби шаирин социалист реализминин гүдрәтли үсулу вә ингилаби романтика пофосу илә халгларын шүүрунда әмәлә кәлән чидди дөнүшү, габагчыл адамларын вә мэдәниј-јәт хадимләринин өз елми вә мэдәни тәшәббүсләрини халгын хидмәтинә вериб шүүрлу сурәтдә демократик вә ингилаби һә-рәката гошулмаларыны әкс етдирәрәк, бунлары бир зәнчинин симасында, онун сөзләриндә бәдии үмумиләшдирмә јолу илә бүтүн әзилән халгларын, прогрессив бәшәријјәтин арзу-лары сәвијјәсинә галдырмасыдыр. Зәнчи артыг өз һаггыны дәрк етмиш, истиглалијјәт уғрунда одларын, аловларын гу-чағындан кечәрәк ағалар, гуллар дүнјасынын зүлм зәнчири-ни парчаламаг, мәһв етмәк үчүн арзуја јетмәмиш, јары јол-да өлсә дә, тәкәрләри ағбирчәк анасынын үстүндән кечсә дә азадлыг гатарыны дајандырмадан кәләчәјә доғру сүрүр:

Мән кечдикчә бу одларын, аловларын гучағындан
Уғур олсун! Ешидирәм дүнјанын һәр бучағындан.
Өз арзума јетишмәмиш јары јолда өлсәм әкәр,
Ағбирчәкли нәнәми дә басыб кечсә бу тәкәрләр,
Дајандыран дејиләм мән бу гатары бир ан белә...
Туфанларын гојнунда да мајағымыз сөнмәјәчәк,
Өз јаындан чыхан охлар бир дә кери дөнмәјәчәк!
Америка, һәр гәрары, һөкмү верән заман олур.
Бил ки, гуллар дүнјасынын интигамы јаман олур.

Доғрудан да бу мисралар бүтүн јоллары коммунизма доғру кедән бу эпоханын һөкмү, мәзлумларын амансыз инти-гам нә'раси кими сәсләнир. Бу сәсдә биз истиглалијјәт уғ-рунда өлүм-дирим мүбаризәсинә киришән, азадлыг һәсрәтилә нәфәс алан инсанларын арзу вә идеалларынын бөјүк бир тар-ихи кәләчәјә архаландығыны ешидирик. Буна көрә дә пое-мада бу күнүн һадисәләрини, мүасир инсанын үрәјиндән го-пан арзу вә истәкләрини охујараг, һәм дә көзүмүз өнүндә бөјүк кәләчәјин сәадәтли чағлары чанланыр.

Һуманизм вә вәтәнпәрвәрлик идејаларынын жени мазмун вә мә'нада тәрәннүмү вә тәсвири дә әдәби новаторлуғдур. Бу хүсусијјәт С. Вурғунун поемаларында даһа күчлүдүр, өз доғма вәтәниндә инсан кими јашамаға һаггы олмајан сәнәткар-рәссам зәнчинин, сәнәтинә гијмәт верилмәјән, тәһ-гир вә эаблара мә'руз галан бөјүк бир инсанын мәһкүм вә-зијјәтинә үрәкдән јанан вә ачыјан шаирин:

Онун гара көзләриндән бир илдырым чахды кечди,

Үрәјинин гызыл ганы үрәјимдән ахды кечди, —

дејә, ифадә етдији бу ики мисрада совет инсанпәрвәрлији, социалист һуманизми жени ичтимаи мә'нада, бөјүк мәһәббәт вә гүввәтлә сәсләнир. Бу нәчиб вә јүксәк дүјғу шаирин ифа-дәсиндә санки бүтүн совет адамларынын гәлбиндән кечир.

Бөјүк вә габагчыл идејалар чарчысы олан Азәрбајчан әдәбијјаты бу поэма илә бир даһа өзүнүн ингилабилијини, новаторлуғуну нүмајиш етдирди.

**ОРТА МЭКТЭБИН ЛУХАРЫ СИНИФЛЭРИНДЭ
БЭ'ЗИ САТИРИК ЭСЭРЛЭР ҺАГГЫНДА
МЭ'ЛУМАТ ВЕРИЛМƏСИ ТЭЧРҮБƏСИНДƏН**

Јусиф ЈУСИФОВ

Исмајыллы шөһәриндәки 1 нөмрәли мәктәбин мүәллим

Һәр халгын тарихинин, мәдәни инкишафынын мүәјјән бир мәрһаләсиндә сатирик әсәрләр мејдана кәлир. Сатирик әсәр өз мүәллифинә бә'зән әзаб, әзијјәт, бә'зән дә әбәдн шөһрәт кәтирир. Ким бу әзаб вә әзијјәтә дөзүрсә, халгын әксәријјәтинин истәк вә арзуларыны дүјүрсә, ким өз һәјаты илә рискә кирмәји бачарырса, о, сатираја әл атыр, әсил сатирик әсәр јаарада билир.

Ингилаби сатиранын баниси М. Ә. Сабирин јетишмәси үчүн әдәбијјатымызда мүәјјән бир бүнөврә олмалы иди. Әдәбијјатымызда мәнз елә бир бүнөврә вар иди.

Сатирик әсәрләр һаггында данышаркән кәстәрирәм ки, Азәрбајчанда сатиранын көкләрини Низаминин «Сирләр хәзинәси», «Једди көзәл» әсәрләриндә, Фүзулинин «Шикајәтнамә» вә «Риндү заһид» әсәрләриндә тапмаг мүмкүндүр. Лакин бу даһи сәнәткарлар сатира илә мәшғул олмамышлар. Азәрбајчан халгы Низами вә Хагани кими лирика вә эпос усталарыны XII әсрдә јетишдирдији һалда, Закир, М. Ф. Ахундов, Мирзә Чәлил вә Сабир кими сатира усталарыны анчаг јени дөврдә јетишдирмишдир.

Мән кәстәрирәм ки, Г. Б. Закирин мүәсирләри олан Мирзә Шәфи Вазеһ, А. Бакыханов, Б. Шакир, М. В. Надим, М. Мискин, Ч. Абдулла вә бир чох башгалары да тәнгиди реалист вә сатирик ше'рләр јазмыш, кәндлиләрин һүгүгүнү мүдафиә етмиш, чар һакимләрини, Иран деспотларыны, јерли

мүлкәдарлары, руһаниләри ифша вә тәнгид етмиш вә бу сәнәткарларыни һәр бири орижинал бир јаарадычылыг хүсусијәтинә малик олсалар да, әдәбијјат тарихимиздә сатиранын вә тәнгиди реализмин әсас баниси Закир олмушдур.

Закир мәғрур бир дағ гарталы кими дөврүнүн ичтимаи јаарамазлыгларыны, өзбашыналығыны тәнгид едир вә зәһмәткеш халгы мүдафиә едирди:

Раһи-мүсибәтдә кечмишәм чандан,
Мүхәннәсдир горхан бир гашыг гандан,
Еһтијатым јохдур пашадан, хандан,
Аналар доғубдур шүрү-нәр мәни.

Закирин јаарадычылыгында бә'зи зиддијјәтли чәһәтләр олса да бу ше'р кәстәрир ки, шаир горхмадан, чәсарәтлә өз дөврүнүн јаарамазлыгларыны ифша етмәк истәјир. Бу сөзләр бир манифест кими сәсләнир.

Закирдән сонра әдәбијјатымызда кечән әсрин 70—80-чи илләриндә Сејид Әзим сатирик ше'рин бир сыра гијмәтли нүмунәләрини јаратды. Онун сатираларында чәрәк верәнә һүрән бәјләрин, елмә, мәдәнијјәтә дүшмән олан, халгын үмидини ахирәт дүнјасына бағлајан, өзүнү дин хадими адландыран, јери дүшдүкдә исә таһаһкарлыг учундан «дини динара сатан» руһаниләрин үмумиләшдирилмиш сурәтләри верилир. «Хан вә деһган», «Дәли шејтан», «Мүчтәһидин тәһсилдән гајытмасы», «Аллаһа рүшвәт», «Гарыnguлу абид», «Көпәјә еһсан» вә с. сатиралары буна мисал ола биләр. М. Ә. Сабир исә өзүнү дәрјада дуран гочаман бир даға, һәр шеји олдуғу кими әкс едән ајнаја бәнзәдир, өз дөврүнүн јаарамазлыгларыны өлдүрүчү сатира атәшинә тутур. Дөврүндәки капитализм зиддијјәтләринин, јаарамазлыгларынын һеч бири Сабирин көзүндән јајынмамышдыр.

С. Летс кәстәрир ки, сатира һеч вахт имтаһан верә билмәз. Чүнки мүнсифләр һеј'әтиндә онун һәдәфләри әјләшмишләр. Бөјүк рус тәнгидчиси Д. Писарев кәстәрирди ки, сатира анчаг мүәсир олдуғда јахшыдыр.

Сабирин сатирасы мүәсир иди вә мәнһәрәтдә имтаһан верә билди. 1905-чи ил ингилабы Сабирин көзләрини ачмышды. Шаир А. Сәһһәт чох доғру олараг кәстәрирди ки, Сабир ше'ри Иран ингилабына көмәк етмәкдә бир орду гәдәр иш көрмүшдүр. Сабирин кәскин сатирик ше'рләри, тазијанәләри чар истибададыны, Иран мүтләгијјәтинин, Шәрг—мүсәлман

иртичасыны сатира көтәји илә дөјүб сырадан чыхардыр, ич-
тимаи ингилабын јолуну тәмизләјир, фәһлә-кәндлиләрин кө-
зүнү ачыр, досту-дүшмәни онлара таныдырды. Она көрә дә
М. Ә. Сабир ингилаби сатиранын баниси кими јүксәлди,
өзүндән сонра бөјүк бир әдәби мәктәб вә ирс гојуб кетди.
Сабирдән сонра онун ирси давам етдирилди, мүасир дөврү-
мүздә дә Сабиранә ше'рләр јазылыр, Сабир поезија күнләр
ри кечирилди, мүасир инкишафымыза мане олан јарамаз
үнсүрләр кәскин тәнгид атәшинә тутулур.

Сабирин һәгиги гижмәти бизим дөврүмүздә көстәрилди.
Әдәби ирсә Ленин мүнасибәти бәсләнилән өлкәмиздә 1922-чи
илдә бөјүк шаирә һәјкәл гојулду, онун әсәрләри нәфис шә-
килдә бурахылды, јубилеји кечирилди.

Мән сатирик әсәрләр һаггында мә'лумат верәркән, си-
нифдә вә синифдәнкәнәр дәрнәк мәшғәләләри заманы сати-
рик ше'рин бир нөвү олан, классик әдәбијјатымызда кениш ја-
јылмыш, мәшһур һәчвләр һаггында да гысача олараг мә'лумат
верирәм. Ә. Фирдовси, Г. Б. Закир, С. Ә. Ширвани јарады-
чылығындан вә мүасир совет әдәбијјатында јаранмыш һәчв-
ләрдән, бә'зи сатирик әсәрләрдән нүмунәләр кәтириләм.

Мән дејирәм ки, һәчв гәдим вә орта әсрләрдә Шәрг әдә-
бијјатында ишләнән бәди формалардан биридир. Ше'рлә
јазылан бу чүр әсәрләрдә мүхтәлиф, бу вә ја башга бир шәх-
син јарамаз сифәтләрини кәскин бир диллә тәсвир едәрәк,
сна гаршы өз кин вә нифрәтини билдирир. Мәшһур Иран вә
тачик шаири Фирдовси «Султан Маһмуд һаггында һәчв»индә
залым Иран һөкмдарларындан Султан Маһмуду өлдүрүчү
тәнгид атәшинә тутур.

Ә. Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндән «Рүстәм вә Сөһ-
раб» дастаны 8-чи синифдә кечилир. Мән шаирин јарадычы-
лығы һаггында данышаркән бу һәчвин јазылма сәбәбләрини
изаһ едир вә ичтимаи әһәмијјәтини көстәриләм. Бу да ша-
кирдләрин һәммин әсәрдән едилмиш тәрчүмәләри һәвәслә-
охумаларына сәбәб олур. Һәчвдә дејилир:

...Чох кәлмиш дүнјаја ше'р дејәнләр,
Јазмышлар көјдәки улдузлар гәдәр.
Онлар чохдурса да, лакии һеч бири,
Јазмамыш Фирдовси јаздыгы ше'ри...
Шаир иичидими, һәчви тез гошар,
Дүнја јашадыгча, һәчв дә јашар...

Мән көстәриләм ки, Фирдовсинин јарадычылығы, ондан
сонра јазыб-јаратмага башлајан Низами, Фүзули кими
шаирләримизә вә башга шаирләрә тә'сирсиз галмамышдыр.
М. Фүзулинин дә башына Фирдовсинин башына кәлән белә
бир фачиә кәлмишир; о да «салам вердим, рүшвәт дејилдир—
дејә, алмадылар» демиш вә мәшһур «Шикајәтнамә» сати-
расыны јазмышдыр. Бу әсәр Азәрбајчан әдәбијјатында илк
нәср әсәри кими дә гижмәтлидир.

Мән IX синифдә Закирин сатирасы һаггында данышар-
кән, онун әдәбијјатымызда кениш јајылмыш, һүсејн бәјә
јаздыгы «Көпәј оғлу» һәчви барәсиндә мә'лумат верирәм.
Мән көстәриләм ки, һүсејн бәј («Гарабағнамә» әсәринин
мүәллифи капитан Мирзә Адыкөзәл бәјин оғлудур) вә бир
чох башгаларынын Закири көрмәјә көзү јох иди вә онун
гардашы оғлу Бейбудун дөвләтдән гачаг дүшмәси бәһанәси
Закири дөвләтин көзүндә һөрмәтдән салмаг үчүн бир сәбәб
олду. Закир Бақыја сүркүн едилди, оғлу Сибирә көндәрил-
ди, арвады Шуша галасында сахланылды... Закир М. Ф.
Ахундова, И. В. Гутгашыныла вә күрчү досту Иликоја
мәктубларла мүрачиәт едиб көмәк истәди. Нәһајәт, она Шу-
шаја гајытмага ичазә верилди. Оғлу Нәчәфгулу бәј 3 илдән
сонра гајытды. «Көпәк оғлу» һәчви дә мәһз бу заман јазыл-
мышдыр.

Бу һәчв өз дөврүндә кениш јајылмышдыр. Гоча әкинчи-
ләр зүмзүмә едәрәк бу ше'ри охујар вә саһибкарлары сору-
шанда ки, бу нәдир, дејәрләрмиш ки, Закирин кәламышдыр,
охујуруг. Нәчәфбәј Вәзиров «Ев тәрбијәсинин бир шәкли»
пјесиндә пис тәрбијәнин ачы нәтичәләрини, тәрбијәсиз ата-
нын тәрбијәсиз дә өвләдлар јетириб бөјүдәчәјини көстәрмәк
үчүн Закирә мүрачиәт етмиш вә онун бу мәшһур һәчвиндән
ики бејт мисал кәтирмишир.

Вар өзкә вилајәтдә дә тәк-тәк көпәк оғлу,
Һәрчәнд бу вилајәтдә дә, бишәк, көпәк оғлу...
...Мәшһур мәсәлдир ки, битәр от көкү үстә,
Сәкдән төрәјән ахыр олур сәк, көмәк оғлу...

Гарабағ шаирләриндән Аси Хүршидбану Натәван һаг-
гында һәчв јазмышды. Натәванын о заман кишиләрлә бир
мәчлисдә отуруб-дурмасы, ше'р демәси көһнәпәрәстләрә хош
кәлмирди. Она көрә дә Сејид Әзим Ширвани һәммин һәчвә
чаваб олараг Натәваны мүдафиә едиб јазмышды:

Һәчвә адәт еләмәк шаирә бир пајә дејил...
Вар елә зән ки, бири әлли мин оғлана дәјәр...
Јохму гејрәт әсәри сәндә, сән ахыр кишисән?
Һәчви-зән ејләмәјин шивеји-мәрданә дәјәр?!..

Нәһажәт, мән шакирдләрә изаһ едирәм ки, һәчв формасында жазылан ше'рләрин чохунда шахси мотивләр үстүн олдугуна көрә, белә ше'рләрин ичтимаи әһәмијјәти аздыр. Классик жазычылар һәмишә реалист сатираны бу чүр һәчвләрә гаршы гојуб, ше'рдә ичтимаи мәзмуну, һәјатилији, хәлгилији гүввәтләндирмәјә чалышмышлар. XIX—XX әсрләрин Азәрбајчан әдәбијјатында һәчвә мараг кетдикчә азалмыш вә совет дәврүндә демәк олар ки, тамамилә јох олмушдур. Бәлкә дә өз формасыны дәјишмишдир.

Бөјүк сәнәткарлар һәмишә сатира силаһындан фајдаланыблар. Тәнгиди күләш сәнәтин фүтуһат арсеналына дахил олан бир силаһдыр. Бу күләшүн јарадычылары һәмишә күләшә тутулан объектдән јүксәкдә дурур, көһнәлији, инкишафа мане олан ичтимаи гүсурлары гамчылајырлар.

Мән X синифдә Сәмәд Вурғунун «Вагиф» драмыны көчәркән Вагифин Аға Мәһәммәд шаһ Гачара чаваб мәктубуну бир һәчв кими сәсләндијини көстәрирәм:

Алдыг мәктубуну, Мәһәммәд Гачар
Тәрлан ојлағында сар ола билмәз!
Бу дүнја галмамыш улу шаһлара,
Зүлүм дә, залым да вар ола билмәз!
Көјдән башымыза одлар јағса да,
Бу елләр баш әјиб хар ола билмәз.
Мајан турш ајрандыр, затын гырыгдыр,
Сөјүд ағачында бар ола билмәз.
Басма ајағыны бизим торпаға,
Иландан, әгрәбдән јар ола билмәз!

Сонра Шушаны алан Аға Мәһәммәд шаһ Гачар Вагифи јанына чағырыр. Вагифә чәза вериләчәјини ешидән Видади Вагифи әфв етмәји шаһдан хаһиш етмәк мәгсәдилә сараја кәлир. Шаһ она белә чаваб верир:

Јахшы, гоча, мән
Артыг әл чәкирәм өлүм фикриндән
Анчаг... кәсәчәјәм јазан әлини,
Бир дә һәчв дејән ачы дилини.
Разысан?

Вагиф:—Разыјам... бөјүк һөкмдар!..

Мәрһәмәт саһиби олур ағалар.

Ејб етмәз, сизә дә чатар бир әвәз,

Гатыр чинсисиниз, доғуб төрәмәз,—дејә она чаваб

верир.

Мән көстәрирәм ки, С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза, М. Раһим кими көркәмли халг шаирләринин јарадычылығында да сатира вә јумора, ичтимаи әһәмијјәтли ше'рләрә раст кәлирик. М. Раһимин «Икигат чинајәт», С. Рүстәмин «Ачыг мәктуб», Р. Рзанын сабиранә ше'рләри бу саһәдә чох бөјүк тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едир.

С. Рүстәмин «Ачыг мәктуб»у әдәбијјатымызын, мәдәнијәтимизин; үмумијјәтлә халгымызын бәдхаһларындан биринин шаирә көндәрдији имзасыз мәктуба чаваб олараг жазылмышдыр. Имзасыз мәктубун симасыз мүәллифи өз чызмағарасында С. Рүстәмә һүчум едәрәк, онун јарадычылығынын үстүндән гәләм чәкмәјә, әсәрләрини данмаға чалышыр. Башга бир шаир, Нәбијев Б. јолдаш демишкән, бәлкә дә бу мәктубу чырыб атар вә она әһәмијјәт вермәзди. Лакин силкиниб-чыхдығымыз узаг кечмишләрин чылыз әкс-сәдасы кими сәсләнән бу мәктубун архасында әгидә дүшмәнләримизин, буржуа идеолокијасынын дурдугуну јахшы дәрк едән С. Рүстәм бу фүрсәти әлдән вермир, гартымыш дүшмәнә гаршы вулкан кими пүскүрүр, сағлам идеја мөвгеләримиздән онун үзәринә әкс-һүчума кечир. Она көрә ки, идеоложи мүбаризәјә азачыг да олса фәсилә вермәјә бизим һаггымыз јохдур. Бәшәријјәтин парлаг кәләчәјә доғру ирәлиләмәси идејалары азадлыг, сүлһ вә социализм уғрунда мүбаризәдә халглары силаһсызлашдырмаға чалышан көһнәлмиш мүртәче идејаларла динч јанашы јашамамалыдыр вә јашаја да билмәз». (9/1-1965-чи ил «Правда»нын редаксия мәгаләсиндән).

Мән шакирдләрә сатира, јумор, сатирик әсәрләрин нөвләри вә с. барәдә проблем суаллар верир вә чаваблар алырам. Сатирик әсәрләрин тәһлили заманы шакирдләр даһа фәал олурлар. Бу да көстәрир ки, инсана сатира, јумор, күләш вә һәчв охумаг да лазымдыр. Күләш инсаны сағламлашдырыр. Бизә ичтимаи әһәмијјәтли, мә'налы күләш даһа чох лазымдыр. Буну әдәбијјатшүнаслыгла мәшғул олан алимләримиз, дәрслик мүәллифләри дә нәзәрә алмалыдырлар.

ШАКИРДЛЭРИН ШИФАҢИ НИТГИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМƏСИ

Гəзэнфəр АБДУЛЛАЈЕВ,
Зəрдаб рəјону, Мəммədгасымлы кəндидəки орта
мəктəбин мұəллими.

Совет мəктəби шакирдлэрə коммунист тəрбијəsi вə мəһкəм биликлə бəрəбэр јуксəк нитг мэдэнијјəти дə вермэлидир. Чүнки өлкəмизин ичтиман вə мэдэни һəјатында фəал ишти-рак етмəк һэр бир совет вэтэндəшынын мұгəддэс вэзифэсидир. Бу нсə һэмншə јахшы, ајдын, конкрет данышмағы вə фикри даһа тəсирли васитэлэрлə ифадə етмэји бачармагла əлагə-дардыр.

Мэн шакирдлэрин шифаһи нитгинин инкишафы мəsələсинə диггəтлə јанашырам. Шифаһи нитгə јијөлəймəк үчүн шакирдлэрдə дүзкүн данышмаға мəһəббət вə һəвəs ојадырам. Шакирдлэри баша салырам ки, кəзəl нитгə малик олан адамн данышығы, ичтиман јерлэрдəки чыхышы динлэјичинин рəғбəтини газаныр.

Мэн эдэбијјат дəрслэриндə шакирдлэри эзбэрчиликдэн узаглашдырмаға чалышырам. Чалышырам ки, шакирдин данышығында өз нəфəsi, өз руһу һиссə олунсун. М. И. Калинин һазыр китаб чүмлэлэри илə данышан шəхслэр һаггында демишдир: «Сизин дүшүнчэниз ишлэмнр, јалныз дилиниз ишлэјир. Һэлəлик сиз өз дилинизлə дејил, өзкə дили илə һазыр чүмлэлэрлə данышмаға чалышырсыныз. Сизин чыхышларынызда өз фикриниз, чанлы фикир бұрузə верилмнр. Сизин нитгиниз инсаны гыздырмајан ај ишығына бəнзэјир.

Өз чүмлэлэринизи өзүнүз гурмалысыныз» (М. И. Калинин, «Коммунист тəрбијəsi һаггында», Ушагкəнчнəшр, Бакы, 1948, сəһ. 50).

IV сннфин эдэбијјат китабынын илк сəһифэсиндə јазылмыш «Ағ атлы оғлан» нағылыны дəрс илинин илк күнүндэн тəдрис едэркən, шифаһи халг эдэбијјаты һаггында мəлумат верирəm. Ушаглар кичик јашларындан, ибтидан мəктəбин биринчи вə икинчи снннфлэриндэн мұэјјэн нағыллар билнрлэр.

Ешидилмиш вə ја охунмуш нағыллардан кириш мұсаһибэсиндə шакирдлэрин нитг инкишафы үчүн истифадə едирəm. Мұсаһибə заманы шакирдлэрин јахшы билдиклэри нағыллардан данышмағы тəклиф едирəm. Мəsəlэн, шакирдлэрдэн бири «Ҷыртдан», башга бириси «Јаланчы чобан» нағылларыны данышыр. Һəтга бəзи шакирдлэр һəчмчə даһа кениш нағыллар данышмаг истэјирлэр.

Шакирдлэр ешитдиклэри вə охудуглары нағыллары данышаркən онларын нитгини излэјир, нитгиндəки нөгсанлары кəстэрир вə бунларын бир даһа тəкрар олунмамасына чалышырам. Тəчрүбə кəстэрир ки, белə кириш мұсаһибəsi дəрсин даһа да чанлы кечмэсини, шакирдлэрин фəал иштиракыны тəмин едир.

Бəзэн елə ола билэр ки, шакирдлэр нағыл данышмагда чəтилик чəкирлэр, һəтга мұсаһибэдə фəал иштирак етмирлэр. Онда мұəллим бир мараглы нағыл сечиб өзү данышмалыдыр. Мұəллим данышаркən мараглы, тəсирли вə чəлбедичи данышмалыдыр.

«Ағ атлы оғлан» нағылыны илк дəфə кечэндə өзүм нүмунэви охујурам. Мəгсəдим шакирдлэрдə һэмнн нағыл һаггында үмүми тэсэввүр јаратмагдан ибарэтдир. һэмнн нағылын тəдриси үчүн 3 саат вахт верилмэсинə бахмајараг, охунмасы үчүн мөвзуну ики һиссəјə ајырырам. Һиссэлэр үзрə охуну тəшкнл едирəm. Сонра јыгчам шəкилдə нағыл едирəm. Дəрсин сонунда евə белə тапшырыг верирəm. «Эсас мəзмуну сахламагла, «Ағ атлы оғлан» нағылыны даһа јыгчам шəкилдə данышмағы өјрэнмəк».

Тəчрүбə кəстэрир ки, нөвбəти дəрс заманы мөвзуну һиссə һиссə бир нечə шакирдə данышдырмаг олдугча эһэмијјəтлидир.

Амма мұəллимин стандарт олараг «ким кечэн дəрсимизи данышар?» суалы илə шакирдлэрə мұрачнəт етмэси вə һэр бир мөвзуну ајры-ајры шакирдə бүтөвлүкдə данышдырмасы марагсыз вə јоручу едир.

Лакин мөвзунун бəзи һиссэлэрини данышдырмаг, бəзэн дə бунун мұэјјэнлэширилмиш бир гисмини нағыл етирмəк бу мəрһэлэдə јоручулугу арадан галдырыр.

Бә'зән данышыг заманы шакирдләрнн үзәрнндә јолдашларынн да нәзарәтннн тәшкнл еднрәм. Дәрс данышан шакирд тапшырылан һиссәни данышыб гуртардыгдан сонра сннфә мүрачнәт едәрәк сорушурам:

— Кнм дејәр, јолдашыныз данышан заман һансы нфадәни јерснз, һансы сөзү сәһв ишләрәтдн?

Шакирдләр өз снннф јолдашынын гүсурларынн гејд еднрләр.

Тәчрүбә кәстәрнр кн, белә олдугда шакирдләр һәмншә дүзкүн данышмаға вә данышаркән днргәтлн олмаға чалышырлар.

«Ағ атлы оғлан» һағылыны шакирдләрә әтрафлы да данышдырмаг олар, мүхтәсәр дә. Мәктәб практикасындан мәлум олдуғу кнмн, мүхтәсәр һағылетмә әтрафлы һағылетмәдән чәтнн вә мәс'улијәтлндр. Белә кн, бу, бнр тәрәфдән шакирдән фнкрн ардычыл сөјләмәјн, днкәр тәрәфдән исә мәтндә олан фнкрн һамысыны дејнл, анчаг ән әсаслы оланлары данышмағы тәләб еднр.

Шакирдләрә баша салырам кн, «Ағ атлы оғлан» һағылында Азәрбајчан халгы горхмаз, мәрд, чәсур адамларә өз мәһәббәтннн бнлднрмншднр.

Һәр һансы мөвзуну кечәркән шакирдләрнн лүгәт еһтијатыны зәнкннләшднрмәјә вә һәмнн сөзләрнн шакирднн фәал лүгәт еһтијатына кечмәсннә сәј кәстәрнрәм.

Рус методнстләрнндән Н. П. Канонькнн вә Н. А. Шербакова һағылетмәннн әһәмнјәтнндән данышараг гејд етмншләр:

«Шифаһн һағылетмәннн нкн чәһәтдән әһәмнјәтн вардыр. Бнрннчн тәрәфдән о, охунмуш мәтн вә һекајәләрнн даһа дәрнндән анлашылмасына, нкннчн тәрәфдән исә шакирдләрнн рабнтелн ннргннн нкнншаф етмәсннә сәбәб олур». (Н. П. Канонькнн вә Н. А. Шербакова—Методнка русскогo јазыка в начальной школе. 1950, сәһ. 186).

«Ағ атлы оғлан» һағылыны суал-чаваб үсулу илә дејнл, һағылетмә үсулу илә дә апардыгда шакирдләрнн шифаһн ннргнн нкнншаф етднрмәк олур. Мәктәбләрннмнздә буна кеннш јер вернлмәлндр.

«Ағ атлы оғлан» һағылыны һиссәләрә бөләрәк шакирдләрә данышдырырам. Чалышырам кн, шакирдләр һағыл едәркән кнтаб чүмләләрн ишләрәтмәсннләр.

Шакирднн бурахдыгы сәһвләрн мән нкн група ајырырам.

Бнрннчн сәһв, кнчнк вә шакирднн дәрсн данышаркән дүзәлднлмәсн мүмкүн олан сәһвләрднр. Нкннчн сәһв исә һәмнн шакирднн данышыгындан сонра дүзәлнш вернләсн сәһвләрднр.

Апарылан тәчрүбәләр кәстәрнр кн, бә'зн кнчнк сәһвләрн, јерлн шнвәдә ишләнән сөзләрн елә јернндәчә дүзәлтмәк ләзымдыр.

Бә'зн сәһвләрн дә, мәсәлән: ардычыллыгын кәзләннлмәсн, мөвзуда мүәјјән саһәјә тохунулмамаг вә башга сәһвләрн зәлнш вермәк ләзымдыр.

IV снннфдә шакирдләрнн ннргнн нкнншаф етднрмәк үчүн мүхтәлнф үсул вә васнтеләрдән нстнфадә еднлнр. Нчтнман мүһнн, һәјат вә тәбнәт һадисәләрн, бүтүн харнчн аләм шакирдләрнн ннргннн нкнншафына вә онларын ннргннн даһа да зәнкннләшмәсннә бөјүк тә'снр кәстәрнр. Нчтнман һәјат вә тәбнәт һадисәләрн шнфаһн халг әдәбнјәтн нүмунәләрнндә дә өз әксннн тапыр. Халг әдәбнјәтн нүмунәләрнндән бнрн дә аталар сөзү вә тампачалардыр. Аталар сөзү вә тампачалар халгымызын һәјаты, онун адәт вә ән'әнәләрн, мәдәннјәтн, нчтнман һәјатыны өјрәнмәкдә вә баша дүшмәкдә ушагларә бөјүк көмәк еднр.

Бөјүк педагог К. Д. Ушннскн шнфаһн халг әдәбнјәтн нүмунәләрннн, о чүмләдән аталар сөзү вә тампачалары шакирдләрнн ннргнн нкнншаф етднрмәкдә ән јахшы васнтелә олдуғуну гејд етмнш, тәртнб етднјн «Ушаг аләмн» вә «Вәтән днлн» дәрслнкләрннә хејлн аталар сөзү вә тампачалар дахнл етмншдн. К. Д. Ушннскн тампачалары ушагларын зәһнн үчүн фәјдалы тәмрннләр һесаб еднрдн. Тампачалар санкн рнјазн мәсәлә вә мнсаллар кнмн ушаг әглинн мәшгул еднр, ону јардычылыға тәһрнк еднр.

Тампачалары шакирдләр тез мәннмсәјнр вә узун мүддәт јадда сахлаја бнлнрләр.

К. Д. Ушннскн ејнн заманда аталар сөзүнүн әһәмнјәтнндән данышаркән дејнрдн: «Халг һәјатынын бүтүн чәһәтләрн, онун ев, айлә, мешә, нчтнман һәјаты, онун тәләбаты, аләтләрн, тәбнәтә, адамларә, бүтүн һәјат һадисәләрнннн әһәмнјәтннә бахышы аталар сөзүндә әкс олунмушдур» (К. Д. Ушннскн. Сечнлмнш педагожн әсәрләрн, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 190).

Аталар сөзү һаггында шакирдләрә мәлумат верәркән јерн кәлднкдә сннфә мүрачнәт еднб сорушурам: кнм бнр нечә

аталар сөзү дејер? Шакирдлер ашагы синифдә кендиклери вә ешитдиклери аталар сөзлерини сөйләјирлер. Мән исә аталар сөзлеринин халг тәрәфиндән јарандыгыны, һәчмчә чох кичик вә чәми бир нечә сөздән ибарәт олуб, дәрин мә'на билдирди- јини шакирдлерин нәзәринә чатдыраам.

Шакирдлерә мә'лум олур ки, халгын зәнкин һәјәт тәч- рүбәси аталар сөзлериндә јыгчам шәкилдә ифадә олунур. Ата- лар сөзлеринин мүхтәлиф нөвләри һаггында да шакирдлерә мә'лумат вердикдән сонра синфә мүрачиәт едәрәк сорушу- раам:

М.—Әмәк һаггында ким аталар сөзү дејер?

Шакирдлер ашагыдакы аталар сөзлерини дејирлер:

— Иш адамын чөвһәридир.

— Ишләмәјән дишләмәз.

— Чәфа чәкмәсән, сәфа көрмәзсән.

Мән исә һәмин аталар сөзүнүн дә мә'насыны изаһ етмәји ушаглардан тәләб едирәм.

Шакирдлердән бири дејир:

— «Чәфа чәкмәсән, сәфа көрмәзсән»,—о демәкдир ки, ким әксә, бечәрсә вә әкдијини бир јерә топласа өз әмәјинин бәһрә- сини көрәр. Јаз, јәј ајларында топлајар, гышда исә раһат оту- рүб топладыгыны јејәр.

Сонра јенә синфә мүрачиәт едәрәк сорушураам ки, ким бирлик һаггында аталар сөзләри дејер?

Шакирдлер исә ашагыдакы аталар сөзлерини дејир:

— Тәк әлдән сәс чыхмаз.

— Ел күчү, сел күчү.

— Күч бирликдәдир.

Јолдашлыг вә достлуға аид аталар сөзлерини кечәркән ушаглара баша салыраам ки, јахшылыг етдијиниз, гајғы көстәрдијиниз адама һеч вахт миннәт гојмајын. Јадынызда сәхләјын ки, хош әмәлин, јә'ни јахшылыгын нәтичәси јалныз «чох сағ олду». Јахшылыг әвәзиндә ким миннәт гојур, мүка- фат алырса, о јахшылыгын гијмәти олмаз.

Сонра синфә мүрачиәт едиб јолдашлыг вә достлуға аид аталар сөзү сорушураам.

Шакирдлердән бир нечәси ашагыдакы аталар сөзлерини дејир:

— Достсуз инсан—һанадсыз гушдур.

— Дост кәлиши бајрам олар.

— Јахшылыг елә, миннәт гојма.

Тапмачалар да нағыллар вә аталар сөзләри кими, халг тәрәфиндән јарадылыр. Тапмачалар јыгчам вә дәрин мә'налы олдуғу үчүн чох севилир вә тез әзбәрләнир. Халгын јаратды- гы бу нүмунәләрдә нәјинсә тапылмасы гаршыја мәгсәд гоју- мүхтәлиф аламәтләри үстүртүлү шәкилдә верилир. Һәмин аламәтләр адамы фикирләшмәјә, онун нәјә аид олдуғуну ахта- рыб тапмаға мәчбур едир. Бу мә'луматы вердикдән сонра аша- гыдакы тапмачалар үзәриндә иш апарыраам. Мәсәлән:

Јатанда јумру јатар.
Әтин дәрмантәк сатар,
Ким истәр ону тута
Әлинә тикан батар.

Бу тапмачаны синфә е'лан етдикдә һама бир аныға фи- кирләшир.

Шакирдлердән бири исә дејир:

— Мүәллим, бурада тапылмасы тәләб олунан әшјанын јумрулуғу, әтиндән дәрман кими истифадә едилдији, һәм дә онун тиканлы олдуғу дејилир. Һәмин аламәтләрин көмәји илә мән дејә биләрәм ки, бу кирпидир.

Тапмачаларын бә'зиләри ики мүхтәлиф әшјанын гарыш- ырылмасы әсасында јараныр. Нәзәрдә тутулан әшјалар ара- гында охшар чәһәтләр мүәјјәнләшдирилир. Бир әшјаја аид олан аламәтин көмәји илә башга бир әшјанын тапылмасы нәзәрдә тутулур. Булары шакирдлерә баша салмаг вә онлар- дан чаваб алмаг үчүн ашагыдакы тапмачалары синфә е'лан едирәм.

Алты булаг—ичәрләр.
Үстү зәми—бичәрләр.
вә ја
Бир табаг алмаз
Санамаг олмаз.

Шакирдлердән бири, биринчи тапмача һаггында дејир ки, гојунун гырхылмасы илә зәминин бичилмәси, сүдүнүн сағыл- масы илә булаг гаршылашдырылмышдыр.

Башга бир шакирд исә дејир ки, икинчи тапмачада ал- маз илә улдузун гаршылашдырылмасы јолу илә јарадылмыш- дыр. Доғрудан да, улдузу сајмаг да мүмкүн дејилдир. Тапма- чаларын чоху ше'р шәклиндә јарадылмышдыр. Буна көрә дә

тапмачалар чох асан эзбэрлэнир. Тапмачанын ше'р шаклин-
дә олмасы онун мараглы олмасыны артырыр.

Мәсәлән:

- 1) Дагдан кәлир,
Дашдан кәлир,
Гудурмүш бир
Аслан кәлир.
- 2) Агача чыхдым адамла,
Бир нәлбәки бадамла,
Нә дили вар, нә агзы,
Өзү данышыр адамла.
- 3) Бир сүрү атлар,
Чәмәндә отлар.
Вахты кәләндә,
Дәрсин чатлар.

Шакирдләрнн көмәји илә мә'лум олду ки, биринчи тапма-
чанын чавабы «чај», икинчи тапмачанын чавабы «китаб»,
үчүнчү тапмачанын чавабы исә «памбыг»дыр. Гәтта башга
бир шакирд памбыг һаггында ашагыдакы тапмачаны да деди:

Рәнки гардан да ағдыр,
Ипәк кими јумшагдыр,
Јығылыр таја-таја,
Јолланыр фабрикаја

Тапмачалар да нағыллар, аталар сөзләри кими халг ичә-
рисиндә јүз илләрдән бәри ағыздан-ағызга кечәрәк јашамыш
вә јајылмышдыр.

Беләликлә, шакирдләри фикрән јарадычылыга тәһрик
едән, онлары дүшүндүрән тапмачалар, чох јығчам вә бөјүк
мә'на ифадә едән аталар сөзләри шакирдләри дилимизин зән-
кинликләри илә таныш едир, онларын нитгини инкишаф ет-
дирир, дүнјакөрүшләринин кенишләнмәсинә көмәк едир.

Бу китаблары охујун

ҺИНД ШАИРИНИН ӘСӘРИ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ

Бөјүк һинд шаири Әмир Хосров Дәһләви 1253-чү илдә Һиндис-
танда Мөминабадда анадан олмушдур. О, Лачын адлы бир түрк гәби-
ласинин ағсагалы Сејфәддин Маһмуд Шәмсинин үчүнчү оғлудур.
Онун адыны Јәминеддин гојдулар.

Јәминеддинин сәккиз јашы јеничә тамам оlanda атасы дүшмән-
ләр тәрәфиндән өлдүрүлдү.

Бундан сонра Јәминеддини ана бабасы Имадүлмүлк өз һимајә-
синә көтүрүб онун тә'лим-тәрбијәсинә хүсуси диғгәт јетирди.

Һәлә көнч икән елмә, сәнәтә бөјүк мараг вә һәвәс көстәрән Јә-
минеддин ше'р јазмаға башлајыр. Бу заман о, «Хосров» (һөкмдар)
сөзүлү өзүнә шаирлик ләгәби көтүрүр. 20 јашында икән ону сараја
апарырлар. Ики ил бурада фәалијәт көстәрдикдән сонра Дәһли сул-
таны Гијасәддин Балбөнин сарајына кедир. Бир мүддәт дә бурада
фәалијәт көстәрир.

Гијасәддиннн оғлу Молтан Һакими Мөһәммәд султан Јәминедди-
нин исте'дад вә бачарығыны көрүб 1281-чи илдә ону өз сарајына апа-
рыр. Әмир Хосров султанын сарајында шакирди вә гәләм досту, кө-
зәл лирик шаир Һәсән Дәһләви илә бирликдә Һиндистанда фарс дилли
әдәбијјаты инкишаф етдирерәк поезија вә нәср сәһәсиндә гызғын ја-
радычылыгла мөшгул олур. Бу заман Јәминеддин «Султани» тәхәл-
лүсү илә лирик ше'рләр јазыр. Султан онун исте'дадыны гијмәтлән-
дирерәк јаздығы әсәрләри мұкафатландырыр.

Бундан сонра Јәминеддин анасынын јанына гајыдыр. Бу заман
Һиндистан мүсәлманлары арасында бөјүк нүфуза малик олан «чиш-
ти» адлы суфизм тәриғәтинә гошулуру вә һәмин тәриғәтин башчысы
шејх Низамәддин Әвлијанын мүридлијини гәбул едир. Бу дөврдә
онун јарадычылыгында суфизм мејлләри күчләнмәјә башлајыр.

Беләликлә, Јәминеддин бир илдә бир-ики хырда сарајда хидмәт
едир. Нәһајәт, о Чәләләддин, Фируз шаһын, Әләәддиннн вә Гүтбәд-
дин Мубарәк шаһын сарајларында исте'дадлы әдиб вә дәвләт хадими
кими 30 ил фәалијәт көстәрир. Чәләләддин Фируз шаһ тәрәфиндән
она шәһрәт титулу олараг «Әмир» ләгәби верилир. Бундан сонра о,
Әмир Хосров Дәһләви кими мөшһурлашыр. Әмрүнү сонга гәдәр сарај-

мамилә арадан галдырылмасы ән вачиб тәләбләрден биридир. Бу тәләбин Јеринә јетирилмәсиндә елми-атенәз тәблиғатынын кениш вә ардычыл апарылмасы башлыча мәсәләләрдендир. Бу бахымдан М. Сәттаров илә Г. Хәлиловун бирликдә Јаздығлары «Шәриәтин маһијәти вә галығлары» адлы китабча диггәти чәлб едир.

Охучуларә тәғдим олуна китабчада шәриәтин мәншәји вә маһијәти, онун әхлаг вә давраһыш гәјдалары илә чулғалашмасы, шәриәтлә бағлы олан көһнәлик галығларынын мүасир вәзијјәти вә онлара гаршы мүбаризә кими мәсәләләр ишығландырылып.

Мүәллифләр гаршыларына гәјдуглары мөгсәди охучуларә даһа ајдын чатдырмағ үчүн һәр шејдән әввәл шәриәтин нә демәк олдуғуну шәрһ едәрәк Јазырлар.

Шәриәт исламын етигад еһкамларыны, һүгүг, әхлаг вә давраһыш гәјдаларыны өзүндә бирләшдирән спесифик феодал-мүсәлман һүгүгүдур.

Бундан сонра һәр ики мүәллиф әсас мәсәләни изаһ вә шәрһ едирләр.

Мүәллифләр дедикләрини јекунлашдырағ Јазырлар:

Бүтүн бу дејиләнләр ону көстәрир ки, кечмишин зәрәрли вә мүр-тәчә адәтләри илә, дини мөвһумат вә әхлаг галығлары илә шәриәт галығлары арасында мөһкәм әләғә вә гаршылығлы тә'сир вардыр. Буна көрә дә ислам дини галығларына гаршы мүбаризә апараркән ишин бу чәһәтинә хүсуси фикир вермәк, онларын шәриәт галығлары илә дахили әләғәсини ачыб көстәрмәк ләзымдыр. Унутмамалы ки, мөһшәтдә олан дикәр көһнәлик галығларына гаршы мүбаризәни шәриәт галығларына гаршы мүбаризә илә әләғәли шәкилдә апардыгда әһалинин әтеист тәрбијәси саһәсиндә даһа сәмәрәли нәтичәләр әлдә етмәк олар.

ИФАДӘЛИ ГИРАӘТ ВӘРДИШЛӘРИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин програм-методика идарәси филоложи елмләр намизәди Әзиз Әфәндизадәнин «Азәрбајчан дили дәрсләривдә шакирдләрив ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси» (методик мәктүб) адлы китабчасыны чапдан бурахмышдыр.

Методик мәктүбун киришиндән ајдын олур ки, ифадәли гираәт, һәр шејдән әввәл, мәтнин интонасија чәһәтдән дүзкүн охунмасы демәкдир вә бу вәрдиши инкишаф етдирмәк үзрә апарылан ишләр јени програмын тәләбинә әсасән, нитг мәдәнијјәти үзрә ишләрив тәркиб һиссәсини тәшкил едир.

Мүәллиф белә бир фикри шәрһ етдикдән сонра «Синтаксисив тәдриси просесивдә истифадә едилән ифадәли гираәт васитәләри», «Синтаксисә аид материалларын тәдриси просесивдә интонасија үзрә апарылан ишләр»дән бәһс едир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘ'ЛИМИНИН МЕТОДЛАРЫ

«Маариф» нәшријјаты профессор Б. Әһмәдовун «Азәрбајчан дили тә'лиминин ганунлары, принципләри вә методлары» адлы китабчасыны нәшр етмишдир.

«Азәрбајчан дили тәдриси методикасы елминин әсас хүсусијјәтләри» башлығы алтында сөһбәт едән мүәллиф көстәрир ки, Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы дил тә'лиминдә өзүнү көстәрән објектив, мүһүм, зәрури, үмуми, тәкрат олунан, мүәјјән шәраит дахилиндә һәмишә тә'лим просесивинин истигамәтини мүәјјән едән категоријалары, дил тә'лиминин објектив ганунларыны ашкара чыхарыр; әмәли фәалијјәт заманы онлара әсасланмағын јолларыны шәрһ едир. Азәрбајчан дили методикасынын објекти һәмин дилин тә'лим просесивдир; буна ујғун оларағ, онун гаршысында ики мүһүм вәзифә дурур: 1) ана дили тә'лими просесивинин маһијјәтини ачмағ, онун објектив ганунларыны ашкара чыхармағ; 2) һәмин ганунлардан әмәли фәалијјәтдә истифадә етмәк имканларыны шәрһ едиб әсасландырмағ. Биринчи, методиканын илк, икинчи исә сон мөгсәди дир.

Дил методикасы елминин ики гносеоложи функцијасы вардыр. Бунлардан бири шәрһетмә, дикәри исә габағлама функцијасыдыр.

Сонра мүәллиф бу дедикләрини шәрһ едир. Сөһбәтинә јекун вурарағ Јазыр:

— Бу гејдләрден ајдын олур ки, методика нәји?, кимә?, нечә? вә нә үчүн? өјрәтмәк суалларына чаваб вермәли, бунун үчүн исә, һәр шејдән әввәл, ганунлары үзә чыхармалыдыр.

«Азәрбајчан дили методикасынын башга елмләрлә гаршылығлы әләғәси» башлығы алтында кедән сөһбәтиндә мүәллиф Јазыр ки, метод вә пријомлар дилин өзүнәмәхсус објектив ганунлары мәнимсәт-мәјә хидмәт етдијиндән, һәм дә һәмин ганунларын өзүндән ирәли кәлмәлидир. Демәли, биз методиканын лингвистик чәһәтләрини билмәлијик. Метод вә пријомлар идрак ганунларына, диллә тәфәккүрүн вәһдәти ганунуна ујғун кәлмәлидир. Демәли, биз методиканын фәлсәфи чәһәтләрини билмәлијик. Метод вә пријомларын тәтбиғи физиоложи ганунлара, али әсәб системинин фәалијјәтинә ујғун кәлмәлидир. Демәли, биз методларын физиоложи чәһәтләрини билмәлијик. Методлар шакирдләрив психоложи хүсусијјәтләринә, психоложи имканларына ујғун олмалыдыр. Демәли, биз методларын психоложи чәһәтләрини билмәлијик. Методлар шакирдин дүшүнчә габилијјәтини, мәнтиғи тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәлидир. Демәли, биз методларын мәнтиғи чәһәтләрини билмәлијик. Методлар үмуми дидактиканын әлдә етдији наилијјәтләрә, ганунлара ујғун кәлмәлидир. Демәли, биз дидактик ганунлары јахшы билмәлијик...

Белә бир сөһбәтдән сонра мүәллиф һәмин мәсәләләри кенши-лији илә изаһ вә шәрһ едир.

Бундан сонра мүәллиф әсәривдә «Азәрбајчан дили тә'лиминин принципләри», «Азәрбајчан дили тә'лиминин метод вә пријомлары» мәсәләләривдән бәһс едир.

Мүәллиф бир тәрәфдән елми методик әдәбијјаты, дикәр тәрәфдән исә мәктәб тәчрүбәсини өјрәниб үмумиләшдирәрәк белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, Азәрбајчан дили методикасы елминин өзүнәмәхсус ганунлары, принцип вә методлары вардыр ки, бунлары нәзәрә алмадан дил тәдрисини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмағ мүмкүн дејилдир.

АЗƏРБАЙҶАН РОМАНЫНЫН ИНКИШАФ ТАРИХИНƏ ДАИР

«Етм» нəшријјаты Гулу Хəдиловун «АзəрбайҶан романынын инкишаф тарихиндə» адлы санбаллы китабыны чапдан бурахмышдыр. Китаб «Илк сəз» дən вə дєрд фəсилдən ибарəтдир.

«Илк сəз» башлыгы алтында кедən сəһбəтдən мə'лум олур ки, мусасир алəмдə һеч бир əдəби нəв роман жанры гэдэр кениш мусасир объектинə чеврилмomiшдир.

Роман жанры XVIII əсрин ахырларындан башлајараг мөвчуд əдəби нəвлəri тедричən сыхышдырыб һаким мөвгə газанмыш вə ики əсрə јахындыр ки, бу үстүнлүјү сахламагдадыр.

Романын илк нүмунəлєринə һалə антик əдəбијјатда раст кəлирик. Доғрудур, бир сыра мənбэлэр бизим ерадан əввəl, əсрин үчминчи иллєриндə Шумер əдəбијјатында бəјүк поемаларын, эпосларын јарандыгыны хəбэр верир. Дини характердə олан бу əсэрлєрдə ајры-ајры дєвлəт башчылары, аллаһлар вəсф едилмишлэр. Ерадан əввəl Мисирдə, Фəлəстиндə, үмумијјəтлə, бир сыра Шəрг өлкələриндə икчəсəнəт, мə'марлыг, повест, эпос гүввəтли олмуш вə бир чох башга халгларын да мэдəни инкишафына мусбəт тə'сир кəстəрмишдир. Лакин бу мэдəнијјəт абидələринин чоху мəһв олуб кетмиш, мусасир дөврдə онларын ајры-ајры галыглары кəлиб чатмышдыр. Анчар бу фактдыр ки, бəјүк формалы сүжетли əсэрлєрин рүшєјлєри антик дөврүј мəһсулу олан Лонгун «Дафнис вə Хлоја», Петронинин «Сатрикон», Апулєјин «Гызыл ешшək» вə ја «Метаморфозалар» кими əсэрлєриндə өзүнү кəстəрир. Үмумијјəтлə, роман жанры илк дəфə јунан вə Рома əдəбијјатында, гəдим Чин əдəбијјатында јаранса да сонрагы дөврлєрдə ја инкишаф етмир вə ја бу инкишаф чох зəиф кєдир. Əслиндə, роман əдəби жанр олараг эн чох XII—XIII əсрлєрə тасадүф едир. Һалə XII əсрдə даһи АзəрбайҶан шаири Низами Көнчəви өзүнүн «Хосров вə Ширин» адлы мənзум романыны јаратмышдыр.

XVIII əсрдə роман өзүнүн классик формасыны, биринчи нəвбədə, Инжилтєрэдə Д. Дефонун «Робинзон Крузо», У. К. Филдинкин «Гулливєрин сəјаһəти», «Том Чонс» кими əсэрлєриндə тапыр. XIX əсрдə исə дүнја əдəбијјатында роман жанры артыг һаким јерə кечир вə о замандан индијə гэдэр өз «үстүнлүјүнү» сахламагдадыр. Доғрудур, бу əсрдə бир чох бəјүк шаирлєр, драматург вə тєнгидчилєр, бəстєкар вə дєвлəт хадимлєри дə јетишир. Лакин буна бахмајараг, XIX əср, сөзүн һəгити мə'насында роман əсри сажылыр. Бу əсрдə романын В. Һуго, В. Скотт, Ф. Стендал, О. Балзак, В. Теккерєј, Ч. Диккенс, Е. Золја, Г. Флобер, К. Мопассан, И. А. Гончаров, Л. Толстој, Ф. Достоевски, даһа сонралар, јə'ни XX əсрин биринчи јарысында исə Р. Роллан, А. Франс, А. Барбүс, Һ. Манн, Т. Манн, Т. Драјзер, М. Горки, А. Толстој, М. Шолохов вə б. бəјүк нүмәјəндələри јетишир. Бу күн роман жанры дүнја əдəбијјатынын эн кениш вə күтлəви нəвлєриндən бири һесаб олунур.

Бундан сонра гысача да олса роман жанрынын инкишафы тарихиндən бəһс олунур.

«Илк сəз» дə гєјд олунур ки, мүəллиф мэгсəдинə наил олмаг үчүн АзəрбайҶан нəсринə аид, демək олар ки, бүтүн елми-нəзəri əсэр-

лєри, моголə вə чыхышлары диггəтлə нəзəрдən кечирмиш, рус əдəбијјатшунаслыгында билаваситə роман жанры илə əлагədар бир сыра елми-тəдвигат əсэрлєриндən бəһрələнмиш, дүнја романынын тəчрүбəsi вə наилијјəтлєри илə Јахындан таныш олмуш вə өз фикирлєрини АзəрбайҶан əдəбијјатында бу жанрда јазылан 200-дən чох əсəрин тəһлил, тижмəтлєндирилмəsi əсасында сəјлəмиш, јекунлашдырмышдыр.

Əср «АзəрбайҶан романынын инкишаф тарихиндən» адланса да бу жанрын тєркиб һиссəsi сажылан повестлєрдən дə кениш истифадə едилмиш, һэр ики нəв вəһдəтдə кəтүрүлмүшдүр.

Əсəрин биринчи фəслиндə «АзəрбайҶан совет романынын мənбэлəri вə тарихи шəрант», икинчи фəслиндə «АзəрбайҶан совет романынын сн'онөлєри, идеја мəзмуну, тематикасы», үчүнчү фəслиндə «АзəрбайҶан совет романында сүжет, конфликт вə характер мəsələси» вə дөрдүнчү фəсилдə исə «Дил вə услуб мəsələлєри»ндən бəһс олунур.

Əсəрин сонунда «Нəтичə» дə верилмишдир. Бурада мүəллиф дедиклєринə хүласə едэрək јазыр ки, АзəрбайҶан романы милли земин əсасында мараглы бир јол кечэрək Совет һакимијјəти иллєриндə кəрүнмəмиш сүр'əтлə ирəлилəмиш, тамам јени форма вə мəзмун кəсб етмишдир. Дүнја əдəбијјаты хəзинəсинə дахил ола билчək бир сыра мүкəммəl сурəтлєр, характерлєр вермишдир. Романын сүжет вə композициясында, ифадə васитələриндə бəјүк дəјишикликлєр əмөлə кəлмишдир. Халг һəјатына мүдахилə, онун мə'нəви руһу алəмини ин'икас етмək бу нəсрин бəјүк наилијјəтидир.

В. И. ЛЕНИН НҮМУНƏСИНДƏ ТƏРБИЈЈЭ ДАИР

Ј. Талыбовун «Шакирдлєрин В. И. Ленинн һəјат вə фəалијјəти нүмунəсиндə тəрбијјəsi» адлы китабчасыны «Маариф» нəшријјаты буғахмышдыр.

Китабчаны охудугда ајдын олур ки, шакирдлєри Ленинн һəјат вə фəалијјəти нүмунəсиндə тəрбијјə етмək, онлары фəһлə вə кəндилєрин 70 илдən артыг шанлы нагилаби мубаризəsi, совет халгынын элдə етдији наилијјəтлєр вə мубаризə тарихи руһунда тəрбијјə етмək демəkдир. Шакирдлєри В. И. Ленинн һəјат вə фəалијјəти нүмунəсиндə тəрбијјə етмək дүнјада илк социалист дөвлəтинин бєјнəлхалг коммунист вə фəһлə һэрəkатынын рəһбəri В. И. Ленинн тарихи јолуну ачыб кəстəрмək, шакирдлєрдə Вəтəнə мəһəббəт, бєјнəлмилчлик һисслєрини ашыламаг, шакирдлєри Ленин кими мубаризə етмəјə, онун кими ишлəмəјə, инсанлара гајгы кəстəрмəјə, диггəтли, һэр ишдə дəгиг олмага ојрəтмək, онлары Ленин вəsiјјəтлєринə сəдэгəт руһунда, коммунист əгидəsi руһунда, əмəјə, əмək адамларына мəһəббəт руһунда тəрбијјə етмək, бу күнкү кəзəl һəјат вə јашајышын мубəт руһунда тəрбијјə етмək, бу күнкү кəзəl һəјат вə јашајышын мубəт руһунда тəрбијјə етмək, шакирдлєри өз мəkдафиəсинə һазыр олмаг руһунда тəрбијјə етмək, шакирдлєри өз мəkтəблєринин, кəндинин, заводунун, колхозунун мəнафејинə, Вəтəнимизин мəнафејинə практик, ичтиман-фајдалы ишлєрə чəлб етмək, онларда дүзлүк, доғручулуг, сэдəлик вə тəвəзəкарлыг кими нəчиб кєјфијјəтлєри ашыламаг демəkдир.

В. И. Ленинни həjat və fəəlijjəti nümunəsində tərbiyə, шакирдлəri Коммунист Партијасынын, совет халгынын ингилаби, дөјүш və эмək ән'әналəri әсасында тәрбијә етмек демәкдир.

Мүәллиф бүтүн јухарыда дејилән мәсәлэләри китабчада ајдынлығы илә исаһ едир.

Китабча орта мәктәб мүәллимләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

ГӘЗӘЛЛӘР.

Исте дадлы дөвләт хадими, мөшһүр сәркәрдә və көркәмли шаир Шаһ Исмајыл Хәтаји 22 ил давам едән һакимийјәти дөврүндә гурдуғу мүстәгил və ваһид Азәрбајчан дөвләтинә башчылығ етмишдир. Бу заман о, Азәрбајчан дилини рәсми дөвләт дили сәвијјәсинә јүксәлтмиш, алим, шаир və сәнәткарлары сарај әтрафына топламыш, өзү дә ана дилиндә көзәл ше'рләр јазмышдыр. Онун ше'рлериндә Сәфәви сүләләсинин сијаси дини көрүшләри ифадә олунур. Шаирин рүбаби ше'рләри мәнәббәтә və тәбиәт тәсвирләринә һәср олунмушдур. Хүсусән «Дәһнамә» (он мәктүб) кими көркәмли мәснәвис Азәрбајчан дилиндә јазылмыш илк поемалардан бири сајылыр. XV—XVI әсрләрдән бу тәрәфә ана дили әдәбијјатымызын һәм јазылы, һәм дә озан-ашығ тәрзи саһәсинә бәдин јарадычылығ, фикир və услуб е'тибарилә Шаһ Исмајыл Хәтаји гәдәр күчлү və чохчәһәтли тә'сир кәстәрән олмамышдыр. Буна көрәдир ки, Шаһ Исмајыл Хәтаји һәм әруз, һәм дә һечә вәзниндәки әсәрләри илә јазылы və шифаһи әдәбијјатымызын гүдрәтли тәмсиледичиләриндән бири кими парламышдыр.

«Кәнчлик» нәшријјаты Шаһ Исмајыл Хәтајини өз охучуларына даһа јахындан танытмағ мәгсәдилә «Сазым» адлы китабча бурахмышдыр.

Һәмин китабчада шаирин бир сыра гошмалары, устаднамәләри və еләчә дә индијәчән чап олунмамыш гәзәлләри топланмышдыр.

Китабчада «Бир нечә сөз» башлығы алтында кириш və мәнәсы чәтин сөзләрин лүғәти дә верилмишдир.

БИБЛИОГРАФИК КӨСТӘРИЧИ

«Елм» нәшријјаты «Азәрбајчанын елм və мөдәнијјәт хадимләри» сәријасындан Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын мүхбир үзү Мәммәд Чәфәр Зејналабдин оғлу Чәфәровун әдәби-тәнгиди və әдәбијјатшүнаслығ елмимизин инкишафы тарихиндә бөјүк хидмәтләрини нәзәрә аларағ онун һаггында библиографик көстәричи бурахмышдыр.

Тәхминән отуз беш ил әрзиндә М. Чәфәрин гәләминдән чохлү публисист, елми-тәнгиди мөгаләләр, санбаллы монографијалар чыхмышдыр. Бу көркәмли алим орта və али мәктәб тәләбәләри үчүн бир сыра гиймәтли дәрсликләр јазмышдыр.

Охучуларә тәгдим олунан библиографик көстәричидә алимин елми фәалијјәти мүмкүн гәдәр там әһатә олунмушдур. Көстәричидә алимин һәјат və јарадычылығыны ишығландыран елми очеркдән әләвә, һәјат və јарадычылығынын әсас тарихләри дә верилмишдир.

КИТАБИ СЕВИН

«Кәнчлик» нәшријјаты көркәмли пролетар јазычысы А. М. Горкинин «Мән нечә охумушам» адлы китабчасыны чапдан бурахмышдыр.

Охучуларә тәгдим олунан бу китабчада бөјүк пролетар јазычысы М. Горки китабын билик мәнбәји олдуғуну, охучуларын гаршысында зәнкин фикир və һиссијат аләми ачдығыны сәнәткар гәләми илә тәсвир едир və инсанда китаба дәрин мәнәббәт ојадарағ јазыр: «Китабы севин — о билик мәнбәјидир, анчағ билик инсана ничат верир; јалныз билик, бизи, инсаны үрәкдән севмәји, онун зәһмәтинә һөрмәт етмәји, онун арасыкәсилмәз бөјүк зәһмәтинин көзәл бәһрәләринә үрәкдән севинмәји бачаран, рунән гүввәтли, намуслу və ағыллы инсанлар едә биләр.

Инсанын көрдүјү və көрмәкдә олдуғу һәр бир әмәлдә онун руһу вар, бу томиз və нәчиб руһ, һәр шејдән чох сәнәтдә və елмдәдир, бу руһ китабларда даһа көзәл və ајдын бир дил илә данышыр.

Бу әсәрин габығынын ич үзүндәки гејддә дејилир ки, бу һекәјәнин гәрибә тарихи вардыр:

1918-чи илин мајында М. Горкинин тәшәббүсү илә Петроградда «Китаб топланышы» кечирилир. Бурада М. Горки бу күн үчүн јаздығы «Китаблар һаггында» һекәјәсини охујур. Чох кечмәдән јазычы бу һекәјәни јенидән ишләјир, ора өзүнүн нечә охумасыны әләвә едир və «Мән нечә охумушам» ады илә нәшр етдирир.

Китабчаны Азәрбајчан дилинә Ә. Рәчәбов тәрчүмә етмишдир.

БӘДИИ ИФАДӘ ВАСИТӘЛӘРИ

«Елм» нәшријјаты Т. Әфәндијеванын «Азәрбајчан дилинин бәдин ифадә васитәләри» адлы китабчасыны нәшр етмишдир.

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Дилчилик Институтунун мөсулу олан бу китабчада Азәрбајчан дилинин зәнкин бәди ифадә васитәләри нәзәрдән кечирилир.

Бу әсәрин гиймәти орасындадыр ки, әввәлә, Азәрбајчан дилинин зәнкин ифадә васитәләри илк дөфә бу әсәрдә әтрафлы və долғун шәкилдә нәзәрдән кечирилмишдир. Икинчиси, бу вахта гәдәр дилимиздә мөчазын чох мүхтәлиф хүсусийјәтләри әтрафлы və систем шәкилдә тәдгиг олунмамышдыр. Бу чәһәтдән һәмин әсәр илк мүвәфғәнијјәтли аддым сајыла биләр.

«Азәрбајчан дилинин бәди ифадә васитәләри» әсәриндә илк дөфә дилимиздәки услуби və үмумдил мөчаз нөвләри арасындакы фәргли чәһәтләрә диггәт јетирилир, илк дөфә сөзүн мәнә һәчми, мәнәна бөлкүсү һаггында мәлумат верилир. Мөчазлашма мәсәләси ассоиатив—психоложи әсасларла исаһ олунур.

Азәрбајчан дилинин семасиолокијасы мүстәгил елми-тәдгигат объекти кими өјрәнилмәмишдир. Охучуларә тәгдим олунан һәмин әсәр көләчөк тәдгигатчыларә бу саһәдә мүәјјән гәдәр көмәк көстәрәчәкдир.

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), М. А. Асланов, А. Бабајев, Ә. Әфәндизадә, Ә. Әһмәдов, Ч. Әһмәдов, Ә. Рәчәбов (редактор мұавини), А. Һүсејнов, З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 21/III-1974-чү ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1/16} = 3,5$ кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 04077. Сифариш 622.
Тираж 12936.

Редаксијанын үнваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријјатының мөтбәәси.

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 1

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1974